

DE GROTE MARKT VAN DENDERMONDE VAN BOVEN TOT ONDER BEKEKEN

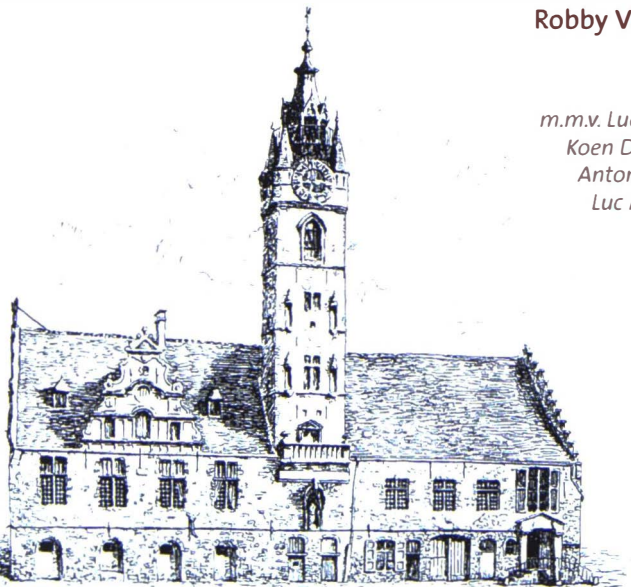
Piet Buyse
Leen Meganck
Evert Vandeweghe
Robby Vervoort

DE GROTE MARKT VAN DENDERMONDE VAN BOVEN TOT ONDER BEKEKEN

Piet Buyse
Leen Meganck
Evert Vandeweghe
Robby Vervoort

*m.m.v. Luc Bauters
Koen De Grootte
Anton Eryvynck
Luc Muylaert*

Gent 2007

COLOFON

Uitgegeven in opdracht van de deputatie van de Provincieraad van Oost-Vlaanderen
A. Denys, gouverneur-voorzitter,
A. Vercamer, M. De Buck, P. Hertog, J. Dauwe, E. Couckuyt, H. Bruggeman, gedeputeerden,
A. De Smet, provinciegriffier

© Provinciebestuur Oost-Vlaanderen
Dienst 92 - Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium
Beleidsverantwoordelijke: Jozef Dauwe, gedeputeerde
Supervisie: Andrea De Kegel
Algemene leiding: Anthony Demey
Coördinatie: Luc Bauters
Teksten: Luc Bauters, Piet Buyse, Koen De Groote, Anton Erynck, Leen Meganck, Luc Muylaert, Evert Vandeweghe,
Robby Vervoort
Tekstcorrectie: Kristof Messiaen en Stef Cock
Illustraties: auteurs, Ansfried De Vylder, Isabelle Vercauteren, Provincie Oost-Vlaanderen,
Stedelijke Musea Dendermonde, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed

Grafische vormgeving: Colorstudio nv, Gent
Druk: Geers Offset
Wettelijk depot: D/2007/1933/3
ISBN-nummer: 9789074311632

INHOUD

- 5 Tien eeuwen markt?
- 6 Geschreven bronnen aan het woord
- 23 Voorafgaand aan de opgravingen
- 26 Archeologen kijken onder de Markt
- 57 De wederopbouw van de Markt na de Eerste Wereldoorlog
- 76 De Grote Markt na 2004

TIEN EEUWEN MARKT?

Naar aanleiding van de herinrichting wordt de Grote Markt in Dendermonde in deze kleine cultuurgids uit diverse hoeken beschouwd. De historici verklaren het ontstaan en de groei van de stad op basis van geschreven bronnen. Archeologen stellen hun verhaal samen na interpretatie van de grondsporen en de vondsten. Met het zogenaamde bodemarchief wordt zorgzaam omgegaan. Afval en beenderen helpen hypothesen onderbouwen. Vertrekkend van de huidige Markt en het archiefwerk onderzoeken kunsthistorici de wederopbouw van de huizen rondom de Grote Markt. De huidige bewindslieden graven in het eigen geheugen om de herinrichting toe te lichten.

GESCHREVEN BRONNEN AAN HET WOORD

HET ONTSTAAN EN DE ONTWIKKELING
VAN DENDERMONDE IN DE MIDDELEEUWEN

Piet Buyse¹

Dendermonde wordt in 1087 voor het eerst vermeld in een oorkonde: *Rainghotus de Thenremonde*. De vermelding verwijst naar de heer van Dendermonde en geeft dus nauwelijks informatie over de stad. Maar het is wel betekenisvol dat één van de belangrijkste adellijke families van het graafschap Vlaanderen zich naar deze plaats liet noemen. Dendermonde moet op dat ogenblik reeds voldoende ontwikkeld geweest zijn. De geschreven bronnen geven dus geen informatie over het ontstaan van Dendermonde². De afwezigheid in de bronnen is niet verwonderlijk: de stad was nooit in kerkelijk bezit omdat de grond niet geschikt was voor een domaniale exploitatie.

Bij gebrek aan geschreven bronnen moet de oudste geschiedenis van Dendermonde samengesteld worden aan de hand van ongeschreven bronnen. In het centrum van Dendermonde gebeurde tot voor kort geen systematische opgraving. Wel werden heel wat losse vondsten ontdekt: scherven van prehistorisch, Gallo-Romeins, Merovingisch en vroegmiddeleeuws aardewerk. Die overblijfselen wijzen op de economische betekenis van Schelde en Dender voor de handel. Maar door het gebrek aan stratigrafie en contexten is het onmogelijk met deze vondsten het verhaal van de oudste nederzetting in Dendermonde te schrijven³.

De oudste versterking van Dendermonde (9e eeuw)

In de Dendermondse geschiedschrijving wordt het ontstaan van de stad onlosmakelijk verbonden met de oprichting van een versterking. Dat roept twee vragen op: wanneer en door wie werd die versterking opgericht? De heren van Dendermonde speelden ongetwijfeld een hoofdrol in dit verhaal⁴.

In de Karolingische periode was er geen sprake van een heerlijkheid Dendermonde. Het gezag in de streek werd, in naam van de koning, uitgeoefend door graven. Het koninklijk gezag in de Scheldeestreek viel helemaal weg ten tijde van de Noormanneninvallen. In dit gezagsvacuüm konden lokale machthebbers de koninklijke macht inpalmen.

Onder druk van de Noormanneninvallen werden op verschillende plaatsen in Vlaanderen vluchtburchten gebouwd. Ze hadden een rondvorm en bestonden aanvankelijk meestal uit een aarden wal met pallsade, omringd door een gracht. Oorspronkelijk waren dit tijdelijke schuilplaatsen voor de plaatselijke bevolking, die soms later uitgroeiden tot centra voor bestuur, rechtspraak en militaire recrutering⁵. Prestedelijke handelsnederzettingen, zoals Gent, konden een halfcirkelvormige omwalling krijgen die aansloot op een rivier⁶. Ook de onderlinge rivaliteit tussen de plaatselijke heren was een stimulans om tot versterking over te gaan en zeker voor de adel om kasteelburchten op te richten.

Wat de motivatie ook moge wezen, het is niet onwaarschijnlijk dat een lokale machthebber/krijgsheer, met behulp van de plaatselijke bevolking, in Dendermonde een dergelijke versterking heeft gebouwd om zichzelf en de plaatselijke bevolking te beschermen tegen eventuele aanvallers. Basis voor deze versterking zou wel eens de Visgracht kunnen zijn, speciaal met deze bedoeling gegraven aansluitend op de Dender. Zo ontstond het Dendereiland waarop de versterking gebouwd werd. De opgravingen op de Grote Markt hebben hiervoor een onrechtstreeks bewijs opgeleverd. Onder het kerkhof (\pm 1000) werd een laag verspitte klei gevonden, afkomstig uit de Visgracht. De datering van dit materiaal kan het mysterie van de oudste versterking van Dendermonde eindelijk ontsluitieren.

Die strategisch belangrijke locatie bleef echter haar militaire functie behouden als machtscentrum van de lokale heren. Die waren niet van plan de pas veroverde macht uit handen te geven, integendeel, de plaatselijke machthebbers hebben hun macht misbruikt om kerkelijke domeinen in te palmen (Denderbelle en Gevegem ten nadele van de abdij van Lobbes, Baasrode ten nadele van de abdij van Saint-Amand en Lebbeke ten nadele van de Sint-Baafsabdij). Zo werd de basis van de heerlijkheid van Dendermonde gelegd, nota bene op beide oevers van de Schelde, de grens tussen twee Karolingische koninkrijken. Op de plaats van die prestedelijke versterking bouwden de heren van Dendermonde later een stenen burcht.

De Brabantse voogden van de Sint-Baafsabdij (10de eeuw)

Na de verwoesting van de Sint-Baafsabdij was het hele abdijsdomein ingepalmd. In de jaren 940-950 werd de abdij hersteld door Arnulf I, graaf van Vlaanderen, de lekenabt van de abdij. In 964 schonk hij de abdij haar immuniteit. Hierdoor werden voogden aangesteld om de juridische macht van de abdij over haar domeinen uit te oefenen.

Aangezien de bezittingen van de abdij verspreid waren over verschillende graafschappen, moesten verschillende voogden aangesteld worden. In Brabant werden de goederen van de abdij pas in 974 gerestitueerd door Otto II, keizer van het H. Roomse rijk. Vanaf dat moment moest ook voor deze gebieden een voogd aangesteld worden. Die voogd moest over voldoende financiële draagkracht en over voldoende militaire macht beschikken om zijn voogdij ten gunste van de abdij te kunnen uitoefenen. Daarom kwam de heer van Dendermonde voor die functie in aanmerking.

De Duitse keizer Otto II besloot eveneens om de Schelde, de grens met het koninkrijk Frankrijk, te beschermen tegen de steeds machtiger wordende buur: de graaf van Vlaanderen. Hij was het die de markgraafschappen van Ename en Antwerpen, respectievelijk in 991 en 1008, gestalte gaf. Merkwaardig genoeg sluit de mark Antwerpen niet aan bij de mark Ename. Dit hiaat in de grensverdediging van het rijk kan verklaard worden door het feit dat de burcht en de heerlijkheid van Dendermonde een functie gekregen hadden in het systeem van de rijksverdediging. In die zin is de aanstelling van de heer van Dendermonde tot voogd van Sint-Baafs een begrijpelijke zet van Otto II. Met die gunst verzekerde hij zich van de steun van de burchtheer. Anderzijds kon hij deze heer, die ook bezittingen had op de linker-oever van de Schelde, dus in het koninkrijk Frankrijk, niet de hoge rang van markgraaf verlenen.

Reconstructietekening van de burcht van Dendermonde door De Maesschalck.

Uit die periode dateren de burchtkapel en het bijbehorende kerkhof op de Grote Markt. Zowel uit de graven als uit de skeletten blijkt dat hier belangrijke personen begraven werden. Beide situeren zich op de voorburcht. De juiste datering van het uit de gracht opgegraven materiaal op het marktplein kan ook hierover uitsluitsel geven. In elk geval blijkt uit de opgravingen dat de burcht van Dendermonde bewoning aangetrokken had naar de linkeroever van de Dender.

De pairs van Vlaanderen (11de eeuw)

In de 10de eeuw konden de heren van Dendermonde hun macht ook uitbreiden op de linkeroever van de Schelde. Daar was het grafelijk gezag in 988 ineengestort na de dood van de jonge graaf Arnulf II. Vele leenmannen konden het land dat ze van Arnulf II in leen hadden, inpalmen als eigen bezit. Pas in 993 kon graaf Boudewijn IV de grafelijke macht in de regio herstellen. Hierbij werd defensie, bestuur en rechtspraak van sommige gebieden heergroeperd in burggraafschappen. Sommige gebieden, zoals het Land van Waas, zouden hun streekidentiteit bewaren.

Het valt op dat het militaire antwoord van graaf Boudewijn IV op het Ottoonse machtsvertoon een hiaat vertoon dat parallel loopt met het hiaat op de rechteroever. Tussen het burggraafschap Gent en het Land van Waas ontbreekt een smal-

le strook op de linkeroever van de Schelde tussen Laarne en Rupelmonde. Ook hier zal de reële macht van de heer van Dendermonde te groot geweest zijn om hem uit te schakelen. Waarschijnlijk was graaf Boudewijn IV hier, anders dan in Kortrijk, zo verstandig de plaatselijke machthebber niet te verjagen maar hem integendeel door een leenband aan zich te binden. Zo kon hij de heer van Dendermonde inschakelen in zijn expansieplannen naar het Oosten. De heerlijkheid Dendermonde bestond dus vóór de verovering van Rijksvlaanderen in 1047. Vraag is welke verandering deze verovering met zich meebracht.

Een analyse van het grondbezit en van de positie van de heren van Dendermonde laat toe te concluderen dat de graaf van Vlaanderen de heer van Dendermonde wellicht niet verjaagd heeft om hem te vervangen door een Vlaamse edelman maar hem in zijn positie gehandhaafd heeft. Hierdoor kon hij gebruik maken van de plaatselijke machthebbers om de (riskante) verovering van Rijksvlaanderen een blijvend karakter te geven. Bovendien waren de heren van Dendermonde waarschijnlijk reeds leenmannen van de graaf uit hoofde van hun bezittingen op de linkeroever van de Schelde. De heren van Dendermonde behoorden voortaan tot de selecte groep "pairs" van Vlaanderen. Zij werden dus beschouwd als de "gelijken" van de graaf. Zij zetelden in het grafelijk hof en werden belast met belangrijke militaire, juridische en bestuurlijke taken in het graafschap. Op kritieke momenten konden zij zelfs de daden van de graaf beoordelen.

De eerste gekende heer van Dendermonde was Reingot I van Gent (1034/37-1067). Hij wordt nog niet genoemd als heer van Dendermonde maar wel als voogd van de Sint-Baafsabdij. Reingot bekleedde in het graafschap een belangrijke positie en trad vaak op als getuige in oorkonden van de Vlaamse graaf: hij wordt hierbij vermeld als *vir illuster, vir clarissimus, nobilis* en een van de *terrae primates*, een van de meest vooraanstaanden van het land.

Reingot I wordt in het obituarium van de O.-L.-Vrouwekerk van Dendermonde vermeld als de stichter van de kerk (midden 11de eeuw). Deze datering valt samen met de overbrenging van de belangrijke relieken van de H. Hilduarus en de H. Christiana van Dikkelvenne naar Dendermonde. Conclusie: Reingot heeft een belangrijke rol gespeeld in de verovering van Rijksvlaanderen en is er daarbij in geslaagd de hand te leggen op de relieken uit de abdij van Dikkelvenne. Hij heeft die relieken meegebracht naar Dendermonde en dit zal de aanleiding geweest zijn om een nieuwe kerk te bouwen. De burchtkapel was hiervoor wellicht ongeschikt. De nieuwe kerk moest toelaten dat de relieken op passende wijze bewaard en vereerd konden worden.

Reingot II van Dendermonde (1085-1106) is de eerste heer die genoemd wordt naar de hoofdplaats van de heerlijkheid als *Rainghotus de Thenremonde*. Hij was een van de pairs van Vlaanderen. Reingot II verschijnt dan ook als getuige in enkele oor-

Tekening van de
O.L.Vrouwkerk
van de hand van
E. Putaert (SAD).

konden van de graven van Vlaanderen. Hij was ook de stichter van het kapittel van Dendermonde. Zijn weduwe Adelwis laat in 1108 in elk geval de stichting van het kapittel bevestigen door Odo, de bisschop van Kamerijk. Reingot II stierf, volgens een aantekening in het obituarium van de Onze-Lieve-Vrouwkerk van Dendermonde, op 5 oktober 1106 in Dendermonde.

Uit het feit dat deze belangrijke edelman zich niet meer liet benoemen als voogd van de, toch wel prestigieuze, Sint-Baafsabdij maar als heer van Dendermonde, blijkt voldoende dat rond de burch van Dendermonde een belangrijke nederzetting gegroeid was.

De oudste stadsversterkingen (12de eeuw)

Wanneer werden de eerste stadsversterkingen opgericht? Geen enkele bron geeft een rechtstreekse aanwijzing. Alphonse De Vlaminck⁷ meent dat ze in elk geval bestonden vóór 27 juli 1128. Hij baseert zich op het werk van Galbert van Brugge, die de burgeroorlog in Vlaanderen beschrijft na de moord op Karel de Goede, graaf van Vlaanderen.

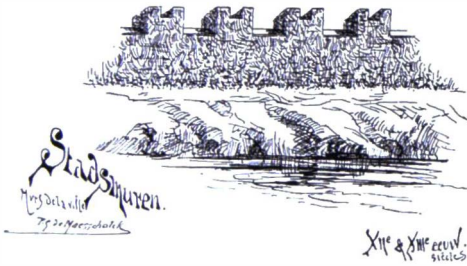
In die oorlog speelt Daniël, heer van Dendermonde⁸, een eersterangsrol en dus moet hij *ten minste éene versterkte verblijfplaats bezitten, waar hij zich desnoods schuil kon houden*. Bovendien wordt in de eindfase van de strijd om de troonopvolging een beleg opgeslagen voor de stad Aalst, die dus duidelijk versterkt was. Dat wel Aalst en niet Dendermonde belegerd werd, interpreteert De Vlaminck als volgt: *Was het niet omdat Dendermonde, door genoegzame bolwerken beschermd, voor éene overrompeling vrij was, (...)*

Dit argument kan niet hard gemaakt worden. De reden waarom niet Dendermonde maar wel Aalst aangevallen werd door de verzamelde legers van Godfried, hertog van Brabant, en Willem Clito, graaf van Vlaanderen, ligt voor de hand. In Aalst bevond zich Diederik van den Elzas, die als graaf erkend was door een aantal edelen, waaronder Iwein van Aalst en Daniël van Dendermonde, en een aantal steden, waaronder Gent en Brugge. Als Diederik uitgeschakeld werd, was het gedaan met de tweekamp om de graventron. De strijd was op een keerpunt beland en graaf Willem stond aan de winnende kant. Het had dus geen zin tijd te verspillen aan een belegering van Dendermonde, temeer daar de heer van Dendermonde, met zijn leger, in Aalst vertoefde. Tijdens het beleg van Aalst kwam onverwacht een einde aan de oorlog. Graaf Willem Clito sneuvelde en Diederik van den Elzas werd de onbetwiste graaf van Vlaanderen.

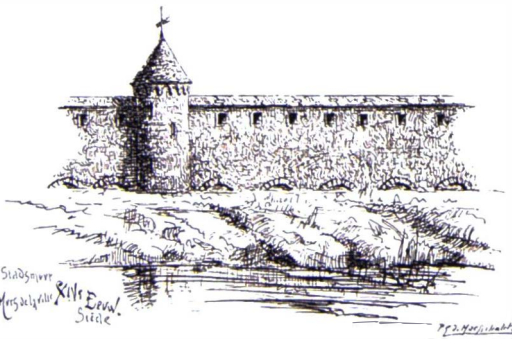
Rest natuurlijk het correcte argument dat de heer van Dendermonde over een versterkte plaats moest beschikken. Dit kan de versterkte stad Dendermonde geweest zijn, dat valt niet uit te sluiten, maar het kan ook de burcht van Dendermonde geweest zijn. Die was immers alleen al door zijn ligging een moeilijk in te nemen versterking. In het reeds genoemde werk beschrijft Galbert van Brugge hoeveel moeite het gekost heeft om de moordenaars van Karel de Goede te verdrijven uit de grafelijke burcht van Brugge. Dit werd pas mogelijk door de combinatie van de indrukwekkende mankracht van het leger van de stad Gent en het strategisch inzicht van Lodewijk VI, koning van Frankrijk.

Zeker is dat de stadsversterkingen bestonden op het einde van de 12de eeuw, toen de stad bestuurd werd door de heren uit het huis van Béthune. Door het huwelijk van Mathilde, erfdochter van de heerlijkheid van Dendermonde, met Willem van Béthune kwam de heerlijkheid van Dendermonde in het bezit van de familie Béthune⁹. Door de personele unie van de heerlijkheden gingen de heren van Béthune en Dendermonde behoren tot de rijkste en meest invloedrijke edelen van het graafschap. Maar hun heerlijkheden hebben ze nooit als één geheel bestuurd. Toch bestaat er aan deze personele unie een blijvende herinnering: het wapen van Robrecht van Béthune - in zilver een dwarsbalk van keel - is tot op vandaag het stads wapen van de steden Béthune en Dendermonde.

De eerste echte aanduiding van de stadsversterkingen verschijnt in een oorkonde uit de late 12de eeuw. Hierin worden de tollarieven bepaald die in Dendermonde moeten betaald worden voor de schepen die van en naar Aalst varen. De oorkonde werd verleend door Filips van den Elzas, graaf van Vlaanderen en Willem van Béthune, heer van Dendermonde. Dit betekent dat de stadsversterkingen ouder zijn dan 1190. In de oorkonde is sprake van een *portas aquarium*, een waterpoort op de Dender. Dit bewijst het bestaan van een stadsversterking want het zou onzinnig zijn om alleen de toegang langs de Dender te beveiligen, zelfs al is die gelegen in de richting van Aalst.

Hypothetisch
uitzicht van de
middeleeuwse
stadsmuren
volgens
De Maesschalck.

Waar situeerde zich de toenmalige stadsversterking? Precies het begrip *portas aquarium* laat toe te stellen dat de stad op beide oevers van de Dender versterkt was. De 12de-eeuwse versterking omvatte dus onmiddellijk een groot deel van de huidige stadskern. De oudste stadswal op de linkeroever is waarschijnlijk de Bertoutsvest. Op de linkeroever vertrok de stadsgracht in het zuiden recht tegenover de monding van de Vliet¹⁰ naar het westen en draaide rond de Onze-Lieve-Vrouwekerk om in oostelijke richting verder te lopen en uit te monden op de Schelde, bij het veer.

Op de rechteroever is de Torengracht de oudste stadswal. Later werd de stadsversterking in het oosten uitgebreid met een tweede stadswal: de Vest, zodat de stad aan de Brabantse zijde over een dubbele omwalling beschikte. De grachten liepen

vanaf de Vliet in het zuiden tot de Dender in het noorden. Over het bestaan en het uitzicht van de stadsmuren is geen informatie bewaard, net zomin als over de stadspoorten.

De eerste uitbreiding van de stadsversterkingen (13de eeuw)

Ook de datum van de uitbreiding van de stadsversterking (en dus van de stad) is niet exact bekend. Tijdens de regering van Mathilde, vrouw van Dendermonde, was dit nog niet het geval. Op 1 mei 1221 schenkt Mathilde een weide aan het Sint-Gillis-hospitaal. De schenking is eeuwigdurend, tenzij de heer van Dendermonde een stuk van de weide nodig heeft om de versterkingen van de stad te vergroten. Onrechtstreeks blijkt uit die bron ook dat de stadsversterkingen op initiatief van de heer van Dendermonde werden uitgebreid. Waarschijnlijk gebeurde de uitbreiding dus onder impuls van Robrecht van Béthune, een van de belangrijkste edellieden van het graafschap. In 1233 gaf Robrecht van Béthune de stad Dendermonde haar belangrijkste keure. Hiermee startte de constitutionele periode van de Dendermondse rechtsgeschiedenis. Het is opvallend dat de keure van Dendermonde geïnspireerd is door de grote keure die graaf Filips van den Elzas aan de grote Vlaamse steden opgelegd had.

De uitbreiding was in elk geval een feit op het einde van de 13de eeuw. Dan wordt in de bronnen voor het eerst melding gemaakt van de Brusselse en de Mechelse poort. De nieuwe stadswal vertrok in het zuiden opnieuw aan de Vliet, maakte een wijde bocht rond het nieuwe en oude begijnhof en omsloot de parochiekerk en een deel van de parochie Sint-Gillis. De vroegere stadswallen op de rechteroever verloren nog niet onmiddellijk hun militaire functie. De herbestemming van de Dijkpoort geeft hieromtrent een interessante indicatie. In de eerste helft van de 14de eeuw wordt zij in de bronnen nog steeds vermeld als Dijkpoort maar in 1354 wordt de grond verleend aan het gasthuis van de H. Maagd, met het recht er een toren op te richten. In geval van nood kon de toren als binnenpoort gebruikt worden.

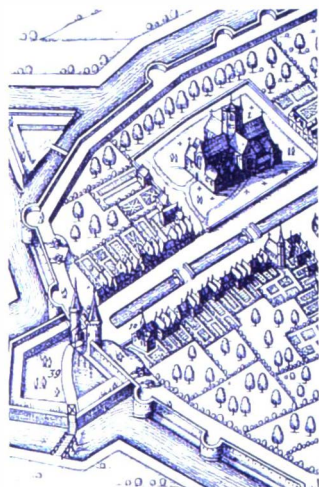
In de 13de eeuw zal de uitbreiding van de stadsversterkingen en dus van de stad enkel plaatsgevonden hebben op de rechteroever van de Dender. Nog in het begin van de 14de eeuw moest men immers de stad uit om over de Bertoutsvest naar de Greffeningen te gaan.

Naast de omgrachting bestond de stadsversterking in de 13de eeuw zeker uit stadsmuren. Zij worden voor het eerst vermeld in de keure van 1233: *intra muros ville Tenremondensis*. Over het uitzicht van deze stadsmuren is enige informatie

bewaard. Ze waren gebouwd in baksteen en hadden kantelen die met arduinen dekstenen afgedekt waren. Aan de binnenkant waren gewelven waarin de verdedigers konden schuilen tijdens een belegering.

Na de uitbreiding van de stadsversterkingen kende Dendermonde volgende stadspoorten: de Scheldepoort (in het Noorden aan de Veerstraat) voor de verbinding met het Waasland; de Mechelsepoort (in het Noordoosten aan de Mechelsestraat) voor de verbinding met Mechelen; de Brusselsepoort (in het Zuidoosten aan de Brusselsestraat) voor de verbinding met Brussel, en de Steenpoort (in het Westen aan de Kerkstraat) voor de verbinding met Gent.

Deze poorten worden voor het eerst met naam genoemd in de domeinrekening van 1295-1296¹¹. Dit bevestigt opnieuw dat de stadsversterkingen van Dendermonde aanvankelijk een aangelegenheid van de heer van Dendermonde waren. De kosten voor onderhoudswerken aan de stadspoorten waren immers ten laste van het domein (lees: de inkomsten) van de heer.

De Steenpoort of Gentpoort volgens Sanderus (1641-1644).

De Brusselse en Mechelse poort, geïnterpreteerd volgens De Maesschalck.

De heren uit het huis van Vlaanderen

Opnieuw een schitterend huwelijk voor een erfdochter uit het huis van Dendermonde: Mathilde huwde Gwijde van Dampierre, de tweede zoon van gravin Margaretha van Constantinopel. Door het onverwachte overlijden van Willem van Dampierre (1251) werd Gwijde troonopvolger en snel titelvoerend graaf van Vlaanderen. Hij liet het bestuur van zijn heerlijkheden, Béthune en Dendermonde, echter over aan zijn echtgenote Mathilde. Dit had voor gevolg dat beide heerlijkheden niet rechtstreeks onder het grafelijk gezag kwamen. Zij bleven een aparte entiteit binnen het graafschap.

Mathilde zorgde ervoor dat de heerlijkheden bestuurd werden door haar zoon Robrecht. Toen hij echter graaf van Vlaanderen werd, volgde zijn broer Willem van Crévecoeur hem op als heer van Dendermonde. Het bitse conflict over de leenhulde die Willem moest brengen aan zijn broer Robrecht, werd pas opgelost na het overlijden van Willem. Door onenigheid tussen graaf Robrecht en zijn zoon Lodewijk van Nevers werd Robrecht verplicht het verdrag van Pontoise te sluiten met de Franse koning, waarbij de stad en heerlijkheid van Béthune definitief naar de Franse kroon gingen.

De heerlijkheid van Dendermonde werd dus als apanage gegeven aan de jongere zoon van graaf Gwijde en kwam zo in het bezit van een zijtak van de grafelijke familie. Die heren beschouwden de heerlijkheid vooral als één van hun vele inkomstenbronnen.

In 1334 brachten Ingelram van Amboise en Maria van Vlaanderen, de erfgename van de heerlijkheid Dendermonde, leenhulde aan de graaf van Vlaanderen. Hij was de laatste heer van Dendermonde. Bij het huwelijk van Lodewijk van Male met Margaretha van Brabant in 1346 beloofde de Franse koning dat Lodewijk de heerlijkheid van Dendermonde zou krijgen als compensatie voor Mechelen, dat de graaf aan de hertog van Brabant had moeten afstaan om dit huwelijk mogelijk te maken. De vrijgevigheid van de Franse koning is gemakkelijk te verklaren. Hij wou vermijden dat de jonge graaf van Vlaanderen, onder druk van de Vlaamse steden, zou huwen met de dochter van de Engelse koning.

In de stad Dendermonde is Ingelram van Amboise de heer die op 1 februari 1337 het ambacht van de lakenwevers de toestemming gaf voor de bouw van een nieuwe lakenhalle op de grond voor de burcht. Op 16 februari 1344 kreeg het ambacht ook toestemming om lijfrenten te verkopen om het gebouw te kunnen afwerken.

Op 3 juli 1355 kwam de Franse koning zijn belofte na: Ingelram van Amboise en Maria van Vlaanderen werden toen vergoed voor het verlies van de heerlijkheid Dendermonde. In ruil voor gronden in Frankrijk, goed voor 2 300 ponden tournois

per jaar, deden zij afstand van de heerlijkheid van Dendermonde, met alle rechten, ten gunste van graaf Lodewijk van Male.

Vanaf dat moment was de graaf van Vlaanderen zelf heer van Dendermonde en kon hij in die hoedanigheid de heerlijkheid rechtstreeks besturen. De leenmannen van de heer van Dendermonde leggen nu hun manschap af bij de graaf zelf. Dit gebeurde voor het eerst op 27 september 1355, bij het eerste *incommene* (blijde intrede) van de graaf als *heer zonder middel*: 145 leenmannen en -vrouwen legden op die dag de eed af.

Dit blijkt ook uit de eed die de latere vorsten bij hun blijde intrede in Dendermonde aflegden. In hun titulatuur vermeldden zij duidelijk dat zij heer van de stad en het land van Dendermonde waren en zij zwoeren de privileges te respecteren die hun voorouders als heren van Dendermonde aan de stad en het land gegeven hadden. Bij andere oorkonden gebruikten de vorsten hun titel van heer van Dendermonde niet meer. De titel graaf van Vlaanderen impliceerde dus ook hun gezag over Dendermonde.

De tweede uitbreiding van de stadsversterkingen: (14de eeuw)

De stadswallen werden nogmaals verstevigd en uitgebreid in de tweede helft van de 14de eeuw, wanneer de stad en de heerlijkheid van Dendermonde onder het rechtstreeks bestuur vallen van Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen. Het was ook nodig. Op bevel van de Gentenaars waren de muren aan de "Vlaamse zijde" immers in 1345 gedeeltelijk ontmanteld. Hiervoor moesten door de stadsversterkin-

Een reconstructie
van een stadsplan
Dendermonde
in 1375 volgens
A. De Vlaminck.

gen drie wegen en dammen aangelegd worden, elk van 60 voet breed (\pm 16,5 meter). Omstreeks 1368 werd de ringmuur opnieuw versterkt en in 1377-1378 werd rond de stadsmuur een nieuwe stadsgracht gegraven. De cijnsrollen en de legger van de O.-L.-Vrouwekerk vermelden enkele plaatsen waar vroeger landerijen lagen en nu stadsgrachten, -muren of -poorten gekomen zijn.

Op de rechteroever vertrok deze nieuwe walgracht net voorbij de Leenmoyenbrug. De relatie met de Vliet werd gewijzigd: terwijl de vorige stadsgrachten uitmondten in de Vliet is het nu de Vliet die uitmondt in de stadswal. De wal mondt in het noorden uit in de Dender. Op de rechteroever werd het grondgebied van de stad nagenoeg verdubbeld. Op de linkeroever maakte de nieuwe stadswal kortere verbindingen naar de Dender in het Zuiden en de Schelde in het noorden zodat het grondgebied van de stad ook hier aanzienlijk uitgebreid werd. Met deze stadsuitbreiding kreeg Dendermonde de oppervlakte die ze tot het begin van de 20ste eeuw zou bewaren. Het was trouwens verboden om buiten de stadspoorten gebouwen op te trekken.

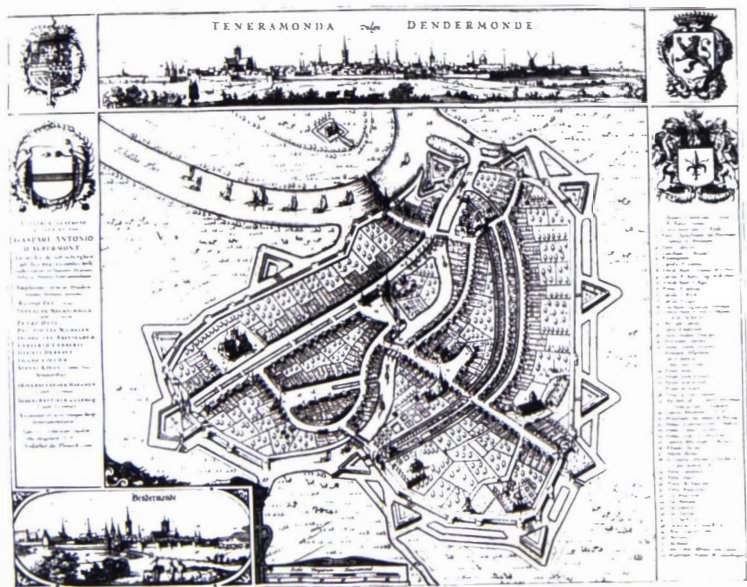
De stad in de 14de eeuw²

Ook het huidige stratenplan was grotendeels ontwikkeld, tenzij in de zones die dicht aanleunen bij de stadsmuren¹³. Dank zij het monnikenwerk van A. de Vlaminck kunnen we ons een goed beeld vormen van de stad Dendermonde in 1375. Behalve een beschrijving van de straten en pleinen, hun voornaamste gebouwen en een opsomming van de huizen heeft hij ook een grondplan gemaakt van de stad zoals hij denkt dat zij er in 1375 moet uitgezien hebben.

In 1375 zijn de meeste straten gekasseid met arduinen stenen uit Wallonië. Naast de talrijke bruggen over de stadsgrachten en -wallen, zijn er niet minder dan drie bruggen over de Dender en de grote brug over de Schelde. Sommige bruggen zijn, net als het schepenhuis, verlicht maar wie 's avonds na tien uur de straat opgaat, is verplicht een lantaarn bij zich te dragen.

Op het eiland in de Dender staat de stenen burcht van Dendermonde. De oude donjon werd waarschijnlijk in 1365-1366 afgebroken. In de noordelijke hoek, vlak naast de Visgracht, ligt de Oude Zaal, eertijds de woning van de heren van Dendermonde, later de zetel van het leenhof. In de gewelfde kelder verdieping bevindt zich de gevangenis, onder toezicht van de amman van Dendermonde. De Nieuwe Zaal staat buiten de muren van de burcht.

Over de burchtbrug ligt de Vismarkt en vlak ernaast de Grote Markt. Reeds vóór 1308 stond hier het Vleeshuis. De benedenverdieping werd gebruikt door de beenhouwers en de eerste verdieping door de lakenwevers. Zij kregen in 1337 toe-

Stadsplan van Sanderus (1641-1644).

stemming van Ingelram van Amboise, heer van Dendermonde, om een nieuwe lakenhalle te bouwen. In 1343 verkreeg het ambacht de toestemming om lijfrenten te mogen verkopen zodat de nodige middelen verzameld konden worden om het gebouw af te werken. Pas na 1350-1351 verlieten de lakenwevers hun zetel op de verdieping van het Vleeshuis.

In 1377 kwam de vraag voor het bouwen van het aanpalende belfort. Het majestueuze gebouw werd in 1378 voltooid. In het Vleeshuis oefenen de beenhouwers hun ambacht uit op de vleesbanken van de benedenverdieping. Op de bovenverdieping vergaderen de schepenen (van 1351 tot 1405) en op de zolder worden toneelvoorstellingen opgevoerd door de rederijderskamer de Leeuwerkenaers. De stad telt in deze periode, naast de Onze-Lieve-Vrouwekerk, talrijke kloosters en kapellen; een oud en een nieuw begijnhof; badhuizen en gasthuizen, een pesthuis en een zot-huis, een hogeschool en een wezenhuis, watermolens en windmolens en talrijke

Assemblage van de Atlas van de buurt-wegen van 1847 (Prov. O-Vl.).

Figuratieve kaart van de stad en het Vrije van Dendermonde door B. Peelman (1764-1765) gekopieerd en aangepast van een kaart van 1673 (SAD).

lakenramen waarop de lakenwevers hun laken spannen.

Jaarlijks trokken drie belangrijke processies door de stad: de H.-Sacramentsprocessie, elf dagen na Pinksteren, de processie van O.-L.-Vrouwhemelvaart op 15 mei en de processie van de kerkwijding op de feestavond van Sint-Jans-Onthoofding op 29 augustus.

Deze bloeiende stad heeft sterk geleden onder het oorlogsgeweld op het einde van de 14de eeuw. In 1380 werd de stad, die trouw gebleven was aan de graaf van Vlaanderen, Lodewijk van Male, door de Gentenaars belegerd en na vierentwintig dagen veroverd en geplunderd. De oude burcht werd hierna niet meer heropgebouwd. De stadsversterkingen wel, zij het niet zonder moeite. De tweede stadsgracht was reeds in 1380-1381 aangelegd maar de hoge

kosten verhinderden een snel en volledig herstel van de overige stadsversterkingen. De nieuwe ringmuur was vijf voet dik en, behalve voornoemde stadspoorten, waren er ook torens ter versterking van de stadsverdediging. Poorten en torens dienden in vredetijd om het oorlogstuig te bergen en als woning van de stadswachters. De Steenpoort werd pas in 1394 opgebouwd en de Brusselse poort pas in 1402. Aan de stadsmuur werden nog belangrijke werken uitgevoerd in de jaren 1398, 1402 en 1403.

Epiloog

De belegering en verwoesting van Dendermonde in 1380 was helaas niet de laatste, integendeel, de stad werd nog ettelijke keren belegerd en verwoest. Voor de muren van Dendermonde verschenen Habsburgse, Staatse, Spaanse en Franse troepen. Tussen 1577 en 1590 werd de middeleeuwse stadsversterking gemoderniseerd tot een gebastioneerde versterking. In 1667 kon de stad, dank zij de inundaties, weerstand bieden aan het leger van Lodewijk XIV, de Zonnekoning. Maar tijdens de Spaanse Successieoorlog (1702-1715) werden de stad en de stadsversterkingen in 1706 grotendeels in puin geschoten bij het beleg van de geallieerde legers onder leiding van John Churchill, hertog van Marlborough.

In 1708 werden de stadsversterkingen heropgebouwd naar de principes van maarschalk Vauban. In 1745 werd de stad 24 uur gebombardeerd door de Franse troepen. Toen keizer Jozef II de vesting op het einde van de 18de eeuw liet ontmantelen, leek de oorlogsellende voorbij. Tijdens de Revolutionaire en Napoleontische oorlogen (1795-1815) ontsnapte de stad aan het oorlogsgeweld. Na het Congres van Wenen werd Dendermonde opnieuw versterkt, als onderdeel van de Wellingtonlinie tegen Frankrijk. Vanaf 1816 begon de heraanleg van nieuwe stadswallen, stadspoorten en militaire versterkingen.

Dendermonde bleef een vestingstad tot 1906, maar de ontmanteling van de vesting bleef achterwege, op het aanleggen van de doorsteken langs de stadspoorten na. In 1914 werd tussen het Duitse en het Belgische leger een zware veldslag uitgevochten om de strategisch erg belangrijke Scheldebrug. Het Belgische leger kon de Scheldebrug een maand houden zodat het veldleger zich uit het Verschanste Kamp Antwerpen kon terugtrekken naar de IJzer. Deze veldslag is dus niet zonder militair belang geweest maar de stad betaalde hiervoor een erg hoge prijs. Zij werd quasi volledig verwoest door het oorlogsgeweld en door wraakzuchtige brandstichtingen van de Duitse troepen.

- (1) I Historicus, Dendermonde
Burgemeester van Dendermonde sinds 1 januari 2007.
- (2) Ik heb bij het schrijven van mijn licentieverhandeling alles gelezen wat er te lezen viel over de oudste geschiedenis van de stad Dendermonde. Mijn conclusie was: "We weten het niet en op basis van het bronnenmateriaal kunnen we het ook niet weten".
- (3) Alleen de opgravingen op de Zwijvekekouter leverden belangrijke informatie op over de vroegste geschiedenis van de stad. De twee Gallo-Romeinse graven en de verbrandingsporen zijn de laatst overgebleven resten van een groter Gallo-Romeins grafveld. Verderop lag een belangrijk Merovingisch grafveld en ten slotte een vroegchristelijke begraafplaats. Op de Zwijvekekouter was dus continue bewoning. De Merovingische graven werden aangelegd tussen de tweede helft van de 5e eeuw en het begin van de 8e eeuw. De bijgaven uit deze graven wijzen op een belangrijke en welstellende Merovingische vicus die een zekere nijverheid kende en drukke handelsbetrekkingen onderhield, kortom een strategisch handelscentrum met een grote bevolkingsdichtheid. Bijkomend onderzoek van de vondsten wijst op het bijzonder karakter van de begraafplaats, een indicatie van de belangrijkheid van deze Merovingische nederzetting. Die nederzetting zelf werd nog niet opgegraven, meer zelfs, ze is niet eens precies gelokaliseerd.
- (4) Over de eerste heren van Dendermonde werden nauwelijks bronnen ontdekt. Dit is niet verwonderlijk omdat de meeste bronnen die uit deze periode bewaard zijn, betrekking hebben op religieuze instellingen. De heren van Dendermonde onderhielden, als voorgeden, nauwe betrekkingen met de Sint-Baafsabdij te Gent. In het archief van de abdij bleef echter geen enkele private oorkonde bewaard van vóór de 12de eeuw.
- (5) De bekendste voorbeelden zijn Veurne, Bergues (F) en Middelburg (NL).
- (6) In Gent sloot deze versterking aan op de Schelde met haar middelpunt ter hoogte van het Gerard Duivelsteen.
- (7) De Vlaminck heeft diverse belangrijke werken geschreven over de geschiedenis van Dendermonde (zie bronnen) en had het geluk voor de brand van het stadarchief tijdens de eerste wereldoorlog te kunnen werken. Daardoor beschikte hij over heel wat meer documenten dan wij vandaag.
- (8) Daniël, heer van Dendermonde, was een van de meest vooraanstaande edelen van het graafschap. Hij speelde, samen met Iwein van Aalst, een belangrijke rol tijdens de gezagscrisis in Vlaanderen na de moord op graaf Karel de Goede op 2 maart 1127. Vanaf dan bekleedden Iwein en Daniël een toppositie in het graafschap. Iwein huwde met Lauretta, de dochter van de graaf en Daniël werd konstabel van het graafschap. Daniël verbleef regelmatig aan het hof van de graaf en trad dan vaak op als getuige in de oorkonden van de graaf.
- (9) Het was evenwel niet de bedoeling van dit huwelijk om beide heerlijkheden te verenigen tot één geheel. Willem was immers de tweede zoon en zijn oudste broer Robrecht was voorbestemd om heer van Bèthune te worden. Door het toeval werd Willem ook heer van Bèthune, maar in de volgende generatie was het opnieuw de bedoeling om beide heerlijkheden te splitsen. Ook dan heeft het toeval deze splitsing ongedaan gemaakt.
- (10) De Vliet, vandaag de Vondelbeek, mondde vroeger uit in de Dender rechttoever de Greffeninghen.
- (11) De hier vermelde Mechelse en Brusselse poort mogen uiteraard niet verward worden met de nog bestaande stadspoorten uit 1822.
- (12) Voor de beschrijving van de stad in de 14de eeuw verwijzen we graag naar het uitstekende artikel van J. VAN SCHAF-TINGHE, 1998.
- (13) Op 3 augustus 1667 werd de abdij van Zwijveke in brand gestoken door de verdedigers van Dendermonde om te verhinderen dat de Franse troepen van de site een steunpunt zouden maken voor de belegering van de stad. Na deze verwoesting zochten en vonden de monialen van Zwijveke een nieuwe locatie voor hun abdij, binnen de muren van de stad. Op 4 mei 1671 kregen zij hiervoor de toestemming van Karel II en werd de abdij heropgebouwd in het huidige Zwijvekekwaartier van de stad. Tot laat in de 17de eeuw was deze zone dus nagenoeg onbebouwd gebleven. Hierover meer in L. PEE 1981.

VOORAFGAAND AAN DE OPGRAVINGEN

Luc Bauters¹ en Koen De Grootte²

Archeologisch onderzoek in Vlaanderen heeft in de 21ste eeuw bijna uitsluitend preventie en noodonderzoek als drijfveren. Men probeert te documenteren wat anders sowieso zou vernield worden, iets waarvan de informatie dus onherroepelijk zou verloren gaan. Archeologie als een vorm van wetenschappelijke stervensbegeleiding, om materiële historische bronnen voor hun verdwijnen zo volledig mogelijk te raadplegen. Minder verwonderlijk dan het op het eerste gezicht lijkt, want ook het opgraven zelf – toch de ultieme onderzoeksmethode van de archeoloog – vernielt de historische bron. Vandaar de tendens om alleen op te graven als het niet anders kan en voor het overige te streven naar bewaring, in de overtuiging dat onze nakomelingen meer informatie aan de grond zullen kunnen onttrekken.

Preventief onderzoek verdient de voorkeur. Noodonderzoek gebeurt tijdens de werken en geschiedt daardoor in weinig favorabele omstandigheden. Preventief onderzoek daarentegen gaat die fase vooraf. Het onderzoek wordt zo lang mogelijk voor de werken opgestart en afgerond tegen een afgesproken datum. Dat is in het belang van alle betrokkenen. De archeologen kunnen hun werkzaamheden in relatie rust uitvoeren en aanpassen aan de voortdurend wijzigende vraagstellingen. De bouwheren en aannemers ondervinden geen hinder meer wanneer zij hun werkzaamheden aanvatten doordat de archeologen hun activiteiten hebben verlegd naar een deel van de werf waar de aannemers later van start gaan. Het is die laatste methode die ook op de Grote Markt in Dendermonde is toegepast. Zich bewust van de potentiële archeologische rijkdom had het stadsbestuur al voor de bouwaanvraag contact genomen met de archeologen om naar de gepaste werkwijze te informeren.

Maar daarmee is de kous niet af. Er moeten nog een opgravingsmethode en strategie worden ontwikkeld en die zijn afhankelijk van een aantal factoren. Zoals al aangegeven, is de voornaamste factor de graad van vernieling. In het geval van de Grote Markt werd het plein maar tot op een beperkte diepte afgegraven voor de nieuwe aanleg, vandaar dat er in het midden van het plein niet opgegraven is. De grootste en meest diepgaande vernieling kwam van de aanleg van een vernieuwd rioleringsstelsel. De rioleringswerkzaamheden werden in drie fasen opgesplitst en het archeologisch onderzoek volgde die fasering. Er werd besloten niet in één grote langwerpige sleuf te werken maar de opgraving op te splitsen over kleine sleuven van ongeveer tien m lang. Zo konden de sleufjes na het onderzoek meteen gevuld worden, om overlast en onveilige situaties te vermijden. Wanneer opgravings-sleuven te lang openliggen, verzamelt zich in de dieper gelegen delen te veel regenwater en dreigt instortingsgevaar.

Een volgende keuze betrof de plaatsen waar men op dat traject sleuven zou leggen en waar niet. We kozen locaties waar we verwachten iets te vinden of die relevant waren voor een bepaalde vraagstelling, bijvoorbeeld aan het burchteiland, de Visgracht of de oude herberg "Den Ooievaar". Maar evengoed kozen we zones waar we nog niets over wisten en waarvan we ons afvroegen of er al dan niet iets te vinden was. Uiteraard werden de zones met een teveel aan ondergrondse leidingen vermeden. Niet minder belangrijk was de impact op de omgeving. Het was zaak de archeologische overlast tot een minimum te beperken, zonder evenwel de wetenschappelijke vraagstelling in het gedrang te brengen. Dat bepaalde mee welke sleuven wanneer werden open gelegd en weer gedempt. Zo werd op de eigenlijke markt pas na de grote feesten met het graven begonnen. Ook de mobiliteit speelde bij de keuze van de timing een belangrijke rol, want hoe dan ook moest het verkeer over het plein mogelijk blijven. Ten slotte werd rekening gehouden met de plaatselijke middenstand; in het geval van de Grote Markt zijn dat de cafés en de restaurants. De sleuven werden bewust niet voor de terrassen aangelegd. Inzake veiligheid en

omgevingshinder is de stad aanzienlijk ingewikkelder dan het platteland, waar de sleuven minder diep zijn en waar veel minder volk passeert.

Uiteindelijk werden er 11 sleuven gepland, die allemaal konden verschoven, verbonden of vergroot worden, al naargelang er zich problemen (onvoorziene leidingen e.d.m.) of nieuwe vragen (onvoorziene archeologische ontdekkingen) voordeden. Op geregelde tijdstippen werd er overlegd met de technische diensten over wijzigingen in de planning en om de timing op tijd te kunnen inschatten en over hulp bij het machinaal afgraven van de bovengrond van de sleuven en nadien bij het vullen. De zorgvuldige planning en de in de werkmethode ingebakken flexibiliteit hebben zeker vruchten afgeworpen.

Archeologie is in de 21ste eeuw geen zaak meer van wetenschappers die buiten of boven de maatschappij staan. Hoewel het archeologisch onderzoek afgestemd blijft op de wetenschappelijke vraagstellingen en de drijfveren van preventie en noodonderzoek hebben archeologen vandaag ook aandacht voor de leefbaarheid in de omgeving van hun opgravingen...

- (1) Provinciaal archeoloog Oost-Vlaanderen, dienst Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium.
- (2) Wetenschappelijk attaché, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed.

ARCHEOLOGEN KIJKEN ONDER DE MARKT

Robby Vervoort¹

Waarom daar opgraven

De reden voor een archeologisch vooronderzoek waren de plannen van het stadsbestuur om de Grote Markt een grondige opfrisbeurt te geven. De bestrating en het straatmeubilair zouden worden aangepakt en de rioering vernieuwd. Dat hierbij heel wat archeologische informatie zou verloren gaan, was snel duidelijk, zodat men besliste om ruim voor het begin van de werken een archeologisch onderzoek te starten. Zo zou tijdens de werkzaamheden hinder ten gevolge van plotse ontdekkingen vermeden worden.

Tegelijk bood dit een unieke kans om belangrijke informatie aan het licht te brengen over de ontstaansgeschiedenis van de Grote Markt en de verdere evolutie van het marktplein, zijn structuur, zijn vorm en zijn monumenten. Aangezien dit tevens het hart van het historische Dendermonde is, waren de verwachtingen hoog gespannen.

Op aanraden van het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium⁷ (vandaag het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed) en van de provinciale dienst Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium¹ nam het stadsbestuur een voltijds archeoloog⁴ in dienst. Behalve een archeoloog bestond het opgravingssteam uit vier arbeiders (eigenlijke pas afgestudeerde archeologen⁵), die konden rekenen op de hulp van enkele vrijwilligers⁶.

Een kerkhof en een burchtkapel (10de–11de eeuw)

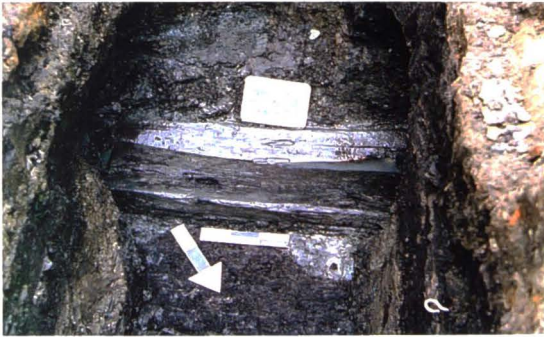
De oudste vondsten kwamen aan het licht in de opgravings sleuven voor het stadhuis. In een organische laag bevonden zich enkele planken die volgens C14-datering⁷ thuishoorden rond het jaar 1000⁸. Van iets recentere datum waren de resten van een oude begraafplaats. Deze graven kwamen in drie verschillende proefsleuven voor het stadhuis aan het licht. Om hun onderlinge relatie te begrijpen en tot een beter ruimtelijk inzicht te komen, werden de proefsleuven via twee extra sleuven met elkaar verbonden. Hierdoor, en door de latere opvolging van de rioleeringswerken, konden 27 graven worden gelokaliseerd.

Uitzonderlijk voor Vlaanderen is de bewaring van de houten grafkamers, normaal is het hout vergaan en rest nog alleen een trapeziumvormige donkere verkleuring. Dat liet een aantal opmerkelijke vaststellingen toe. Bij 20 nauwkeurig onderzochte graven werd een soortgelijke wijze van begraven vastgesteld. Na het overlijden werd een grafkuil uitgegraven in de kleiige ondergrond. Soms plaatste men de opstaande planken in een diepere gleuf, die weer werd aangevuld, zodat de planken bleven staan. In ander gevallen rustten de langsplanken op een breder uiteinde van de korte dwarsplanken, die eerst dieper waren ingegraven. Bij enkele grafkamers waren de langsplanken al bovengronds met enkele planken onderaan dwars met elkaar verbonden en waren de korte zijden met tappen aan de lange zijden bevestigd. De constructie werd in haar geheel in de grafkuil neergelaten.

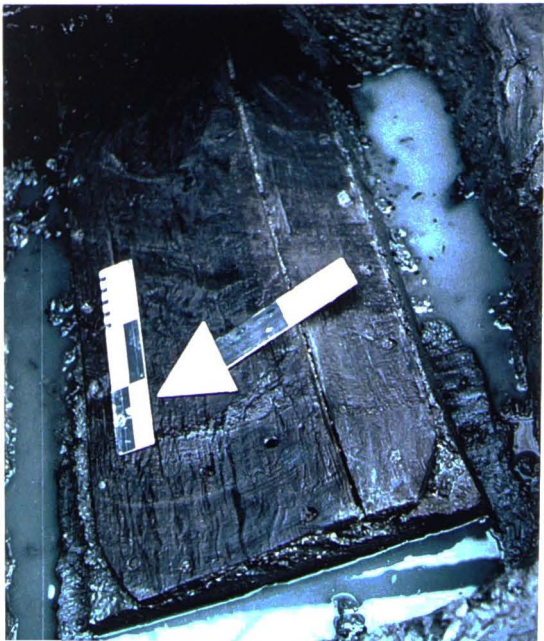
Daarna werd het lijk in de kuil neergelaten op een houten plank die ook als bodemplaat van de grafkamer functioneerde. Bij één bodemplank waren de hoeken afgeschuind om de samenvoeging van de onderdelen te vergemakkelijken. Het geheel werd afgedekt met een houten deksel. Zo ontstond een houten grafkamer met een lichte trapeziumvorm, met het breedste deel aan het hoofdeinde (voor de

Ongeopende
houten grafkamer.

Schuin bovenzicht
op een andere
ongeoopde houten
grafkamer

Bodemplaat van
grafkamer met
afgeschuinde
hoeken en gaten
voor de twijgen.

Grafbodem uit twee delen met groef en lip en extra verbindings-element.
De voorste plank is omgedraaid.

schouders) en het smalste aan de voeten. De kuil werd nadien met de uitgegraven aarde weer opgevuld. Rondom de bodemplank troffen we bij de graven van de volwassene kruiselings geplaatste twijgen aan. Waarschijnlijk duidt dit op een draagberrie; mogelijk een restant van de wijze waarop de bodemplaat met het lijk werd getransporteerd en in de grafkuil neergelaten.

Er waren nog enkele kleinere verschillen in de constructie van de houten grafkamer. Zo bestond de bodem van enkele graven uit twee delen. Bij één exemplaar waren beide delen door middel van een groef en een uitstekend gedeelte in elkaar geschoven. Onderaan werden ze nog eens extra bevestigd door middel van een houten plankje voorzien van een ronde en vierkante tap. Twee graven, van een kind en een vrouw, waren van het 'zadeldaktype'. Hier werd het graf niet met een horizontaal deksel afgedekt, maar werden de langsplanken bovenaan schuin tegen elkaar gezet. Zo ontstond als het ware een zadeldak boven de overledene.

Het onderzoek van het hout⁹ heeft uitgewezen dat alle graven in eikenhout werden vervaardigd met uitzondering van één elzenhouten plank. Uit de jaarringen kon afgeleid worden dat de kapdatum van het hout varieert van na 1040 tot na 1077. Sommige graven zijn gemaakt uit hout van eenzelfde boom, wat erop wijst dat het niet om hergebruikt hout ging.

Twee graven, die een eindje van de rest verwijderd lagen, waren van een duidelijk ander type. Ze bevonden zich noordelijker en dus dichterbij de ingang van de burcht en het burchteiland. Bovendien waren de graven niet uit hout gemaakt, maar werden de overledenen in een soort gemetselde grafkamer bijgezet. Eerst werd een kuil gegraven. Vervolgens bouwde men tegen de wanden zijmuurtjes uit zorgvuldig op elkaar geplaatste en met mortel gebonden natuurstenen en dakpanfragmenten

van het tegulatype. Op de plaats waar het hoofd moest komen, vormden de stenen een halfronde nis. Zo ontstond een graf van het antropomorfe type¹⁰.

Waarom net deze twee personen, onder wie een jongen van 16 jaar met een scheve rug, een eindje van de anderen verwijderd lagen én in een stenen tombe werden bijgezet, is niet duidelijk. Mogelijk hadden ze een hogere sociale status dan de anderen.

Ook bij twee houten grafkamers werd speciale aandacht aan het hoofd besteed. Opstaande houten plankjes aan weerszijden van het hoofd hielden de schedel van de overledene op zijn plaats. De plankjes waren met tappen in de bodemplaat van het graf verankerd.

Opstaande houten plankjes om het hoofd zijdelings te ondersteunen.

Bij 24 van de 27 graven konden de skeletten¹¹ gerecupereerd worden. Alle graven hadden een vergelijkbare oriëntering. Het hoofd wees in westelijke richting. Zoals gebruikelijk bij middeleeuwse begravingen keken ze dus naar het oosten, in de richting van Jeruzalem. Verder lagen alle overledenen op hun rug, met gestrekte benen. De armen bevonden zich meestal gestrekt naast het lichaam. Een enkele keer lag één van de handen op het bekken.

Slechts acht van de graven behoorden toe aan volwassenen. Het betrof de overblijfselen van twee vrouwen en zes mannen. De vrouwen en vier van de mannen waren begraven in het zuidelijke gedeelte van de begraafplaats. De overige skeletten behoorden toe aan één vroeggeborene, één zuigeling, elf kinderen jonger dan acht en drie jeugdigen. Zij bevonden zich overwegend in het noordelijke gedeelte van de begraafplaats. De jongste volwassene was een vrouw van ongeveer 25. Zij was 1,57 m groot. De oudste overledenen zijn een man en een vrouw van 40 tot 45 jaar oud.

Skelet van een jongeling.

Kinderskelet op een bodemplank.

De doorsneeleeftijd bij de mannen bedroeg 34 jaar. Ze maten gemiddeld 1,74 m en waren normaal slank gebouwd. Veelal hadden ze een langwerpige tot middelmatige schedelvorm met normaal middelmatig aangezicht. Bij velen vertoonde het gebit tandbederf, vroegtijdig tandverlies, tandsteen en ontstekingen in het kaakbot, wat wijst op een slechte mondhygiëne. Alle volwassenen hadden te maken met typische ouderdomsslijtage van de tussenwervelschijven. De meeste mannen hadden specifiek last van artrose aan de schouders en de polsen. Geheelde botbreuken waren schaars. De oudste vrouw had haar linker onderarm gebroken. Een paar mannen vertoonden een wervelfractuur. Twee mannen hadden botletsels die gerekend worden tot de 'welvaartsziekten' omdat ze (bijvoorbeeld) het gevolg zijn van onder meer een eiwitrijk dieet. Hieruit valt af te leiden dat hun sociale status zeker vrij hoog moet zijn geweest. Opvallend is de aanwezigheid van enkele skeletafwijkingen, zoals een niet vergroeide schedelnaad van het voorhoofdsbeen. Dit treffen we zowel bij enkele kinderen als volwassenen aan. In hoeverre deze afwijkingen verwantschap of familiale banden aantonen moet nog worden onderzocht.

Of er bovengrondse aanduidingen waren bij de graven, was niet meer te achterhalen. Met uitzondering van de twee laatst vermelde graven, werden alle graven aangetroffen onder de rijweg voor het stadhuis. De begraafplaats strekte zich bijna over de ganse lengte van het huidige stadhuis uit en besloeg zo een belangrijke oppervlakte van de oostkant van het latere marktplein.

De vraag stelt zich waarom op deze locatie een begraafplaats werd ingericht. Historische bronnen en kaarten hebben uitgewezen dat op de plaats van het huidige Justitiepaleis in vroegere tijden de burcht stond van de Heren van Dendermonde. Toen was het een eiland dat in het oosten door de Dender begrensd werd en in het wes-

ten door de Visgracht of de Borchtgracht. De stichting van deze burcht wordt in de loop van de 10de eeuw gesitueerd. In deze periode waren onze gewesten al gekerstend. Het was gebruikelijk om bij de burcht ten behoeve van de inwoners een bidplaats in te richten. Deze kapel stond veelal samen met de andere dienstgebouwen op de voorburcht die aansloot op de eigenlijke burcht en meestal ook versterkt was met grachten en wallen. Daar woonden tevens de horigen van de heer. Het komt geregeld voor dat men rond de kapel de burchtbewoners begroef. Gezien de ligging van de graven en de hogere sociale status van de overledenen, lijkt het aannemelijk dat we hier met het vroegere kerkhof van de burcht te maken hebben.

In dezelfde zone ontdekten we tijdens de opgravingen enkele zware eikenhouten balken. De balken waren min of meer kruislings geplaatst en hadden een diameter van soms wel 40 cm. Het jaarringenonderzoek gaf een kapdatum van na 1040 aan. Vermoedelijk betreft het funderingsbalken die een zware last toersten. De zone waarin de balken zich bevonden, ligt tussen het noordelijke en het zuidelijke deel van de begraafplaats, ongeveer ter hoogte van het huidige belfort. De maximaal vastgestelde lengte en breedte van de balkenzone bedraagt ongeveer 13 m. In deze zone werden geen grafresten ontdekt.

Het is niet uitgesloten dat de aangetroffen balken de resten zijn van de fundering van de vermoedelijke burchtkapel. Zowel de noordelijke als de zuidelijke begrenzing van het gebouw werd vastgesteld. Mogelijk werd tijdens de riolerings-

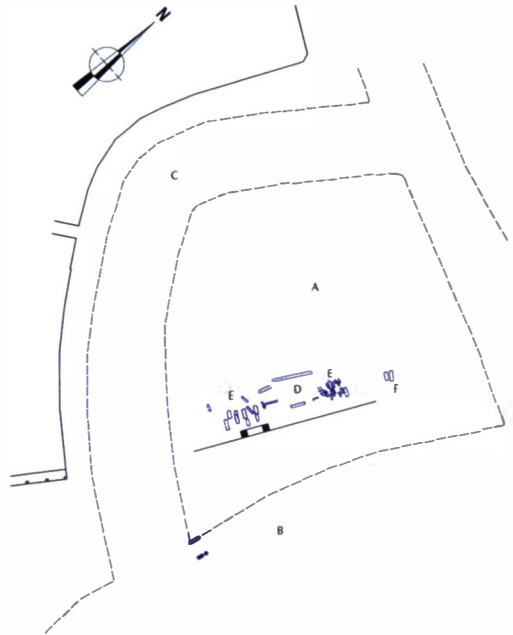

Funderingspalen,
vermoedelijk van de burchtkapel.

Achterzijde van de beschoeiing
van de walgracht rondom de markt.

Opgravingsplan met de ligging van de houten (E) en stenen grafkamers (D), met daar tussenin de funderingspalen van de vermoedelijke burchtkapel (E). In het zwart de huidige bebouwing en de pui van het stadhuis. In blauwe stippellijn de Visgracht (B) en de ringgracht (C) rond het voorhof (A).

Voorzijde van de beschoeiing van dezelfde gracht.

werken ook de westelijke begrenzing aantroffen. De kapel stond wellicht met haar oostzijde langs de oever van de voormalige Visgracht.

Bij de opgravingen op de eigenlijke markt werd een gracht ontdekt die nog tot in de 12de eeuw het plein aan de zuid- en westzijde begrenste. De datering van de structuur gebeurde aan de hand van de scherven uit de grachtvulling, en uit de demping. In de grachtvulling konden drie fasen worden herkend. De gracht werd met andere woorden minstens twee maal opnieuw uitgegraven, waarbij de laatste keer in de 12de eeuw. De versteviging van de grachtsoever, bestaande uit heipalen en horizontale verbindingsplanken, bevindt zich op ongeveer vijf meter van de huidige gevelrij. Twee balken uit de beschoei-

ing werden met behulp van C14 gedateerd tussen 1010 en 1170¹². Daarna raakte de gracht geleidelijk aan in onbruik, slibde aan en werd uiteindelijk gedempt. In de loop van de 13de eeuw was hij volledig uit het stadsbeeld verdwenen. De opmerkelijke bezoeker van de Grote Markt zal ongetwijfeld de eigenaardige gebogen vorm van het plein constateren in de zuidwestelijke hoek. De verklaring is te vinden in voornoemde gracht, die eenzelfde bocht maakte.

Zoals eerder aangegeven is het aannemelijk dat de Grote Markt in zijn vroegste periode functioneerde als voorburch. Gewoonlijk was ook de voorburch, net zoals de eigenlijke burchsite, omgeven door een verdedigingselement. Tijdens het onderzoek werden er echter geen bijkomende defensieve structuren uit de oudste periode aangetroffen. Er is wel de diepe natte gracht die het plein begrenst en eventueel ter hoogte van het Vleeshuis verder doorloopt tot aan de huidige Kerkstraat. Van daar draait hij vermoedelijk af op het tracé van de latere Kerkgracht (vandaag Kerkstraat) om uit te monden in de vroegere Visgracht onder het Justitieplein. Een gracht waarvan we niet weten wanneer hij is gegraven maar die pas in de 12de eeuw geleidelijk dichtslibde en dus in aanmerking kan komen als walgracht rondom het voorhof. Na het in onbruik raken van de verdedigingsgracht zijn er aan de buitenzijde huizen opgericht die steeds ongeveer op dezelfde plaats zijn blijven staan¹³. Hierdoor heeft het marktplein doorheen de geschiedenis zijn oorspronkelijke vorm als relict van het versterkte voorhof min of meer behouden.

Dat er naast de kapel nog andere gebouwtjes op de voorburch stonden, ligt voor de hand, maar hiervan werden tijdens het onderzoek geen resten ontdekt. Dat is niet zo verwonderlijk aangezien maar een smal, langwerpige gedeelte van het voorhofareaal tot op de volledige diepte werd onderzocht. Indien er nog resten zijn, dan liggen die veilig onder het nieuw aangelegde plein.

Alle dateringselementen op een rijtje geven volgende resultaten. De oudst aangetroffen sporen van menselijke activiteit op het huidige marktplein bestaan uit enkele houten planken die met behulp van C14 werden gedateerd tussen 890-1020 AD (95,4%). Eén funderingsbalk is afkomstig van een boom geveld na 1041 en dateert het bouwwerk, mogelijk een kapel van daarna. Het dendrochronologisch onderzoek van de resten van de grafkamers geeft aan dat er een kerkhof in gebruik was tot minstens 1077. We weten ook dat de houten beschoeiing van de ringgracht thuishoort in de periode 1010-1170. Ringgracht, kerkhof en bijhorende kapel suggereren een toewijzing als voorhof van de burch van de heren van Dendermonde. In de eerste helft van de 13de eeuw wordt die gracht definitief gedempt. Volgens de historici liet Reingot de Kale in de 11de eeuw de Onze-Lieve-Vrouwekerk oprichten langs de huidige Kerkstraat. Vermoedelijk werd de burchtkapel toen verlaten en verloor ook het bijbehorende kerkhof zijn functie. Mogelijk werd het plein al op het einde van de 11de eeuw gebruikt voor weekmarkten maar hiervan werden tijdens de opgravingen geen sporen aangetroffen.

Het begin van een markt (12de-13de eeuw)

In de 12de en 13de-eeuwse lagen werd opmerkelijk meer aardewerk aangetroffen dan in de lagen van de voorgaande periode. Bovendien is er een toename van het importaardewerk uit het Maas- en Rijnland (Maaslands wit, roodbeschilderd aardewerk ...) naast een grote hoeveelheid plaatselijke of regionaal geproduceerde keramiek. Tal van andere vondsten, zoals lederresten, metalen voorwerpen (hoefijzers, nagels, gespen ...), voedselresten, slachtafval, zelfs menselijke tanden aangetast door cariës, werpen een licht op het dagelijkse leven op en rond de Grote Markt in de 12de en 13de eeuw. Verschillende elementen wijzen er op dat het plein toen al dienstdeed als marktplein.

Paaltjes van een gebouwtje uit de 13de eeuw, mogelijk een smidse of een lederbewerkings-atelier.

Voor het stadhuis, ter hoogte van de pui, sneden archeologen onder de rijweg sporen aan van een middeleeuws gebouw uit de 13de eeuw. In de onmiddellijke omgeving werden opmerkelijk veel sintels en metaalslakken aangetroffen, resten die met metaalbewerking verband houden. Tevens werden er in de directe buurt van het gebouw talrijke resten van leerbewerking ontdekt. Het ging zowel om stukken van schoenen en riemen als om ledersnippers. De snippers zijn het productieafval van leerbewerkers. Het wijst op de aanwezigheid van een schoenmakersatelier en een metaalbewerker of smidse.

Tijdens het wetenschappelijk onderzoek werden op het plein resten ontdekt van de vroegst bekende wegen op de Grote Markt. In de 13de eeuw ontstond er een doorgang over het plein van zuid naar noord. Hij bestond uit aangepunte, horizon-

taal naast elkaar gelegde paaltjes. Deze weg moet van het zuiden (Ridderstraat, Vlasmarkt, Brusselse Straat) naar het noorden (Justitieplein, Franz Courtensstraat, Veerstraat) gelopen hebben, min of meer parallel met de Visgracht. Het wijst mogelijk op toenemende handel en nijverheid op het centrale marktplein van de stad, waardoor een nood ontstond aan betreedbare paden en wegen voor het vervoer van goederen en personen.

Naast dit wegdek troffen we bussels twijgen aan. De bedoeling was mogelijk om de ondergrond droog en gelijkmatig te houden maar zeker niet om zwaar verkeer te vervoeren, dus eerder een voetpad. De twijgen van het voetpad werden met behulp van C14 gedateerd tussen 1210-1285 (95,4%). Aan de oostzijde werd het pad begrensd door een rij paaltjes die mogelijk deel uitmaakten van een tweede gebouw langs de weg.

Twijgenpad uit de 13de eeuw.

Het tweede wegdek in aangestampte aarde en afval.

Resten van een derde gebouw kwamen aan de noordzijde van het plein aan het licht. Het betrof enkele middenstaanders en een deel van één wand, te weinig om een exacte oppervlakte of de functie te bepalen.

Een tweede wegdek werd aangetroffen ter hoogte van het Vleeshuismuseum. Dat bestond uit aangestampte organische aarde plaatselijk aangevuld met lagen en pakketten mortel en natuursteenafval. De weg liep vermoedelijk schuin over de Grote Markt in de richting van de zuidoostelijke toegang om in het noordwesten aansluiting te vinden bij de Dievenstraet (zuidelijk gedeelte van de huidige Kerkstraat). Het wegdek was in gebruik tot het einde van de 13de eeuw, toen het marktplein voor de eerste maal van een stenen bekleding werd voorzien.

Opgravingsplan van de situatie in de 13de eeuw met aanduiding van de Visgracht (F) en de Kerkgracht (A), het houten wegdek (B), de aarden weg (C), de smidse of lederatelier (D) en het derde gebouw (E).

Ten tijde van de eerste zuid-noorddoorgang moeten we rekening houden met de gracht aan de noordzijde van het plein (zie eerder). Van de toegang aan de noordzijde van het plein werden geen resten aangetroffen uit deze periode. Wel zien we dat er later, na het ontstaan van de Kerkgracht (huidige Kerkstraat), aan de zijkant van café Sint-Joris een natuurstenen brug werd opgetrokken, de Visbrug.

Hoewel de Grote Markt in de 12de eeuw bruiste van het leven en het plein een steeds belangrijkere politieke en commerciële functie vervulde, moet de hygiënische toestand lamentabel zijn geweest. De gracht, die zijn verdedigingsfunctie al verloren had door de maatschappelijke veranderingen, deed dienst als open riool. Alle huishoudelijke en andere afval, mest en uitwerpselen, slachtafval ... verdween in de gracht. Maar het kwam ook op het plein terecht, in kuilen her en der of gewoon op de grond. Geleidelijk aan vormde zich dus een dikke laag compost en werd het plein opgehoogd.

Door de toename van handel en nijverheid deden de gilden hun intrede in het straatbeeld. Samen met de toegenomen welvaart veranderen ze de machtsverhoudingen tussen heer en burgerij. Die maatschappelijke evolutie heeft in tal van middeleeuwse Vlaamse steden een rechtstreekse invloed op de stadsontwikkeling gehad. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de opgravingen op de Grote Markt in Dendermonde tal van interessante aanwijzingen opleverden over deze belangrijke periode in de ontwikkeling van het huidige stadscentrum.

De Markt groeit en wordt verhard (13de-14de eeuw)

In de loop van de 13de eeuw werd de verdedigingsgracht rondom het plein gedempt. Ter hoogte van het huidige café 'Charles Quint' dumpte men grote hoeveelheden voedsel- en slachtafval in de gracht. Het onderzoek van de resten zal ons ongetwijfeld interessante informatie opleveren over de voedings- en leefgewoontes in het 13de-eeuwse Dendermonde.

Andere sporen uit deze periode werden ontdekt ter hoogte van café 'den Abazjoer'. Op deze plaats, waar zich voordien een natte gracht bevond, legde men een natuurstenen paadje aan op de nog drassige en vuile bodem. Het tracé noch de juiste betekenis van het paadje zijn bekend. Mogelijk leidde het gewoon naar een gebouw in de buurt.

Over de bebouwing rondom het toenmalige plein verstrekt de archeologie ons voorlopig maar schaarse gegevens. Wel zijn in 2005 de resten van een mogelijk middeleeuwse stadswoning, een 'steen', ontdekt, echter zonder exacte datering¹⁴. Op het plein ontdekten de archeologen de resten van twee houten gebouwen, later groten-deels overbouwd door het huidige stadhuis. Het is gissen naar het uitzicht en de functie van de gebouwen. Een eventuele derde houten structuur werd aangetroffen aan de noordzijde van het plein. Ook over die constructie ontbreekt verdere informatie.

De ligging van de eerste, vermoedelijk houten, voorganger van het Vleeshuis, die volgens historische bronnen in 1293 werd opgericht, blijft een raadsel. We kunnen er echter van uitgaan dat het huidige Vleeshuis tussen 1460 en 1462 boven op zijn voorganger is gebouwd. De verdieping van het gebouw werd tot het midden van de 14de eeuw door de lakenwevers gebruikt.

Volgens Alphons De Vlaeminck is de oudst bekende herberg van de stad, 'de Ram', die eveneens uit de 13de eeuw dateert, de voorloper van de herberg 'den Ooievaar'. Misschien maakten de paaltjes langs het twijgenpad ooit deel uit van deze oude herberg of werd de houten voorloper van 'den Ooievaar' vernield bij de bouw van een bakstenen kelder (zie verder)?

Op het einde van de 13de of in het begin van de 14de eeuw nam men de lametabele toestand van het plein onder handen. Het dempen van de gracht moet al een merkbare hygiënische verbetering met zich hebben gebracht. Dat volstond blijkbaar niet. Om het ganse marktplein te saneren werd een laag lemig zand aangevoerd en werd het plein voor de eerste maal in zijn bestaan voorzien van een stenen 'bekleding'. Die bestond niet uit een mooi aaneensluitend geheel, maar was uit kleinere en grotere stukken natuursteen opgebouwd.

De geschiedenis leert ons dat door de toegenomen handel en nijverheid en het ontstaan van gilden en een nieuwe geldadel de heer zijn greep verloor op het stads-

Eerste "stenen"
marktplein
omstreeks 1300.

centrum. De Grote Markt was ondertussen uitgegroeid tot hét politieke en commerciële hart van de stad. De stad werd in de loop van de 12de eeuw voorzien van een nieuwe stadsverdediging, bestaande uit wallen, grachten, muren, torens en poorten. Dendermonde strekte zich nu in oostelijke richting uit tot aan de huidige 'Oude Vest'. Niet alleen de stadsrand, maar ook het stadscentrum onderging enkele belangrijke veranderingen in de daaropvolgende eeuw, de eeuw waarin Dendermonde haar stadskeure kreeg (1233). Bewijzen hiervan werden ontdekt tijdens het archeologisch onderzoek op de Grote Markt.

De Grote Markt krijgt zijn huidige uitzicht (1300 tot 1918)

In tegenstelling tot vroegere periodes werd bij het archeologisch onderzoek voor de periode vanaf de 14de eeuw bijna geen afval meer aangetroffen. Daaruit blijkt dat het marktplein vrij goed werd onderhouden. In verschillende Vlaamse steden bestond er al vanaf de 14de eeuw een soort huisvuilophaling. Vermoedelijk was dat ook in Dendermonde het geval.

Historische bronnen leren dat de 'marct' van Dendermonde in 1308 een stenen bekleding had. De aanpalende Dievenstraet en een deel van de huidige Kerkstraet, was eveneens geplaveid.

De 14de eeuw werd ook gekenmerkt door een grote bouwwoede. Verschillende monumenten op de Grote Markt dateren uit die periode. Zij kwamen tot stand dank zij de rijkdommen vergaard door handel. Voornamelijk het Dendermondse laken was geliefd en bekend. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de lakenwevers in 1337 toestemming kregen van Ingelram van Amboise, de toenmalige heer van Dendermonde, om op de noordoostelijke hoek van het marktplein een nieuwe lakenhalle op te richten. Tegen de zuidelijke gevel daarvan bouwde het stadsbestuur in 1377 een belforttoren. Voor het einde van de 14de eeuw werd het geheel uitgebreid met een zuidelijke gevel. Andere gebouwen die de Grote Markt sierden, waren

onder andere het 'Steen van der Eecken' (1375) ter hoogte van de huidige huisnummers 30-31 en 'den Ooievaar' (1375).

Dat het plein nadien verschillende keren werd aangepast en opgehoogd weten we onder meer uit bewaarde stadsrekeningen. Zo is er de ophoging met Grembergs zand in 1546, waarvan nog duidelijke resten gevonden werden tijdens het archeologisch onderzoek. Ook de puinlaag die we her en der aantreffen, is in de 16de eeuw te dateren. Puinlagen houden meestal verband met vernielingen zodat die mogelijk getuigen van één van de woelige periodes uit de stadsgeschiedenis.

De Grote Markt besloeg in de 16de eeuw 12144 m², een stuk van de aanpalende straten inbegrepen. De Markt bestond uit een centraal plein omgeven met een watergoot ('zeppe'). Langs de huizen liep een brede randstrook ('ryncck'). De marktkramers moesten hun kramen haaks op de lakenhal in rijen plaatsen.

Het plein werd nadien nog enkele malen heraangelegd en hersteld. Hiervan werden tijdens het archeologisch onderzoek geen aanwijzingen ontdekt. De sporen werden door recente werkzaamheden (19de-20ste eeuw) grotendeels onleesbaar.

Na de verwoestingen in 1914 werden enkele urbanistische ingrepen uitgevoerd in het centrum. Het betrof voornamelijk het verbreden van de noordelijke en zuidelijke doorgang naar het plein. De toegang aan de noordzijde werd met ongeveer een meter verbreed. Ook de zuidelijke doorgang naar de Ridderstraat was vroeger anderhalve meter smaller. De Ridderstraat zelf werd eveneens verbreed. De huidige huizen staan bijna twee meter verder westelijk dan vroeger. Een laatste verbreding vond plaats aan de doorgang naar de Oude Denderbrug. Hier verdween maar liefst een gans gebouw. Archeologische bewijzen daarvan zijn de resten van een terracotavloer (tegeltjes) en een stookkanaal, die werden opgemerkt gedurende de recente roeringswerken op deze plaats.

De Kerkgracht en de Visbrug

Ter hoogte van café 'Sint-Joris', op het Justitieplein, werd een brug blootgelegd. Ze was opgebouwd uit witte, regelmatig gekapte zandstenen. De eigenlijke brugboog was vervaardigd uit kleinere en onregelmatigere witte natuurstenen. De oostelijke muur van de brug bestond uit verschillende soorten, soms hergebruikte, natuurstenen. Die waren met mortel zorgvuldig op elkaar gemetseld. In de oostelijke muur was bovendien een ijzeren ring ingewerkt. Echt sluitende dateringselementen zijn er niet maar er wordt van uitgegaan dat de brug uit de 14de of 15de eeuw stamt. Zoals eerder gezegd, moet lang voordien op deze plaats al een overgang over de vroegere verdedigingsgracht om het plein zijn geweest. De eerste brug was vermoedelijk van hout.

Restanten van de
oude Visbrug over de Kerkgracht.

Zonder twijfel is dit de uit de historische bronnen bekende Visbrug, die hier de Kerkgracht overbrugt en via het noorden toegang geeft tot de markt. Deze gracht bestond in ieder geval in de 14de eeuw maar kan zijn oorsprong op deze plaats in de 13de eeuw of vroeger hebben.

Aan de oostzijde van het bruggenhoofd bevond zich onder het toenmalige waterniveau van de Kerkgracht een kleine vloer uit grote platen Doornikse kalksteen. Verder naar de markt toe ging de vloer over in een bakstenen trapfundering. Vermoedelijk was ook die oorspronkelijk bekleed met natuurstenen. Zo ontstond er een trap die van de markt afliep naar de Kerkgracht en dienst deed als aanlegplaats. De grachten in de stad stonden met elkaar in verbinding waardoor ook binnenstedelijk transport mogelijk was.

De achterzijde van
de nieuwe bakstenen
kaaimuur die
trapsgewijs ver-
breedt.

In de loop van de 15de of 16de eeuw raakte de aanlegsteiger in onbruik en werd hij afgedekt met puin en afgesloten met een kaaimuur, deels in baksteen en deels in natuursteen. De niet-zichtbare achterzijde van de kaaimuur was opgetrokken uit baksteen. De muur verbreedde trapsgewijs naar de basis toe. Voor de zichtbare waterkant werd regelmatig gekapte witte kalksteen gebruikt.

In de laatste fase voor de demping werd de Kerkgracht in de 18de eeuw overwelfd. De kaaimuur werd gedeeltelijk als fundering gebruikt voor de bakstenen overwelfing. Men kapte een gedeelte van de binnenzijde weg en gebruikte de rest van de muur vervolgens als aanzet voor het gewelf. Op de plaats waar de houten ondersteuningsbalken zaten voor de constructie, werden uit het natuurstenen parement stenen weggekapt. Daarop werd vervolgens de houten voorgevormde boog geplaatst waarop het twee-lagen-dikke bakstenen gewelf werd gemetseld. Het geheel werd aan de marktzijde verstevigd met een eveneens bakstenen constructie. Door de overwelfing van de Kerkgracht verdwenen de bruggen definitief uit het straatbeeld en werd de Kerkstraat gecreëerd als een brede oost-westas.

De Visgracht

Onder het straatje ten zuiden van het stadhuis werden diverse fasen van de Visgracht opgegraven. Historici veronderstellen dat de brede, diepe en natte verdedigingsgracht zijn oorsprong vindt ten tijde van de uitbouw van de burcht en wellicht een menselijke creatie is. Het archeologisch onderzoek heeft die stelling kunnen bewijzen noch ontcrachten omdat de opgravingen te beperkt waren, te veel door latere sporen verstoord, omdat maar één zijde van de gracht werd aangesneden en omdat het grondwater geen diepere uitgraving toeliet. De vraag blijft dus of het een natuurlijke arm van de Dender is dan wel een gegraven gracht. Beide scenario's sluiten een aanpassing uit defensieve overwegingen in de 10de eeuw niet uit. Het verloop en uitzicht van de gracht in zijn vroegste periode is ons dus niet bekend. De historische kaarten en plannen geven aan dat de gracht met een boog rond het burchteiland stroomde, aan de voorzijde van het Justitiepaleis. De oostvleugel van het stadhuis staat op de plaats van de vroegere gracht, terwijl de westelijke vleugel moet overeenkomen met de oever van de gracht in zijn oudste periode. Op de plaats van de huidige cafés 'Goliath' en 'den Ooievaar' vloeiende de gracht rondom de voorburcht samen met de Visgracht.

De oudst aangetroffen kade van de Visgracht kunnen we dateren in de 12de of de 13de eeuw. Zij bevindt zich ter hoogte van de westelijke vleugel van het stadhuis. De Visgracht of Borchgracht was toentertijd voorzien van een houten beschoeiing uit aangepunte heipalen. De oever werd nog extra verstevigd door een vlechtwerk

De oudste oeverversteving met twijgen van de Visgracht.

De 17de-eeuwse kademuur met het gestorte afval.

van twijgen (met een verschillende diameter) die rond opstaande, iets dikkere paaltjes waren gevlochten. Die constructie verhinderde het inglijden van de grachtkant.

Van een volgende fase kon alleen de niet-dagzomende achterzijde, de walkant dus, worden blootgelegd. Het betrof een bakstenen kademuur die zich trapsgewijs verbreedde naar de muurbasis toe, maar in mindere mate dan de kaaimuur van de Kerkgracht. De muur kon in de 14de eeuw worden gedateerd aan de hand van de potscherven uit de opvulling voor de vernauwing van de gracht. Niet toevallig is dat dezelfde periode dat de Grote Markt een grondige verandering onderging en dat de nieuwe lakenhalle en het belfort werden opgetrokken. Plaatswinst rondom de nieuwe gebouwen en bezorgdheid voor de stabiliteit ervan zou aan de basis voor deze vernauwing kunnen liggen. Ofwel puur esthetische of statusoogmerken omdat een nieuwe lakenhalle het best aan een gemoderniseerde kaai ligt. Overigens is het algemeen gangbaar dat rivieren en grachten door de tijden heen worden vernauwd, om meer (dure) stadsruimte te verkrijgen en/of om de diepgang en bevaarbaarheid te verhogen¹⁵.

De tendens naar vernauwing zet zich door als ongeveer 300 jaar later, in het derde of vierde kwart van de 17de eeuw, een nieuwe kademuur wordt opgetrokken aan de oostzijde tegen de 14de-eeuwse muur aan. Hij is opgebouwd uit bakstenen en natuurstenen en de zichtbare kant, de waterkant dus, was bestreken met een grijzige mortellaag. Ter hoogte van het vermoedelijke waterpeil troffen we een houten plank aan, die moest beletten dat kleinere bootjes tegen de muur te pletter sloegen.

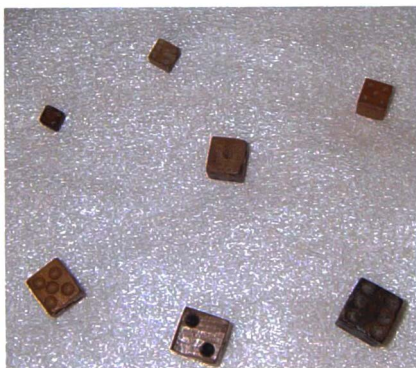
Glas uit de Visgracht.

Glas uit de Visgracht.

Glas uit de Visgracht.

Dobbelstenen uit de Visgracht.

Tussen de muur en de plank werd een 17de-18de-eeuwse stortplaats aangetroffen. In de afvallagen ontdekten archeologen tal van scherven, hoofdzakelijk afkomstig van borden, kopjes, kannen en kookpotten of -pannen. Er werden ook tal van andere aardewerken keukenvoorwerpen - zoals kruiken, hengselpotten en vergieten - ontdekt in de voormalige Visgracht. Ze waren afkomstig van ongeveer 250 verschillende voorwerpen. Naast dit aardewerk werden grote hoeveelheden tabakspijpen gevonden.

Een andere veel voorkomende vondstencategorie in de stortlaag is glas. Honderden scherven, afkomstig van tientallen wijnglazen, drinkbekers en wijnflessen, kwamen aan het licht. Verder werden tientallen kopspeeldjes verzameld. Tal van andere kleinere metalen voorwerpen - zoals munten, nagels en sintels - zaten eveneens in de stortlaag. Een leuke vondst zijn de benen dobbelstenen. Ook het vermeden waar is de grote hoeveelheid oesters, pitten, noten, en andere voedselresten zoals zeevruchten, zoogdieren, vogels en vissen.

De combinatie van de vondsten doet het vermoeden rijzen dat het afval afkomstig is van een gelegenheid waar men veel dronk, at, rookte en dobbelde. We kunnen de afvalstorters mogelijk identificeren als de uitbaters van een herberg, waarschijnlijk hotel/herberg 'den Ooievaar'. Deze herberg stond vlakbij, aan de zuidzijde van het stadhuis, in de periode van de 14de eeuw tot het begin van de 19de eeuw. Toen werd het gebouw gesloopt met het oog op de uitbreiding van het stadhuis.

Ook het stuk van de Visgracht achter het stadhuis werd in het begin van de 19de eeuw gedempt. Daar verrees later de Oude Vismijn. De rest van de Visgracht werd in het begin van de vorige eeuw gedempt en de Dender werd in de jaren 1920 rechtgetrokken, waardoor een groot deel van het vroegere burchteiland verdween.

De herberg 'Den Ooievaar'

In de zuidoostelijke hoek van de Grote Markt staat nog altijd een taverne met de naam 'den Ooievaar'. De naam verscheen voor het eerst omstreeks 1375. Het oorspronkelijke gebouw was veel groter dan het huidige. Onder het straatje tussen het stadhuis en het huidige huizenblok ontdekten archeologen tijdens hun onderzoek de vroegere kelder van de herberg en een deel van een achterbouw. Zo werden verschillende fases aangetroffen.

De oorspronkelijke kelderruimte was van plafond tot vloer 1,75 m hoog. Het plafond bestond vermoedelijk uit een tongewelf. De ribben van het gewelf steunden op consoles en waren in de zuidelijke buitenmuur verankerd. In die muur waren ook ijzeren toortshouders bevestigd waar nog enkele resten van overbleven. De keldervloer bestond in de oudste fase uit grote platen Doornikse kalksteen. Die waren min of meer vierkant en rustten op een bakstenen fundering.

Hier en daar in de kelder werden aanpassingswerken en restauraties uitgevoerd. Herstellingen in de vloer werden uitgevoerd in bakstenen. Doornikse kalksteen werd dan weer gebruikt voor soort trapje of opstapje in de zuidoostelijke hoek van de kelderruimte. Een munt tussen de treden dateert die aanpassing in het midden van de 16de eeuw. Mogelijk voerde het stadsbestuur, dat het gebouw in 1551 aankocht, toen herstellings- of aanpassingswerken uit. De eerste verdieping van 'den Ooievaar' deed van dan af dienst als Prinsenkamer.

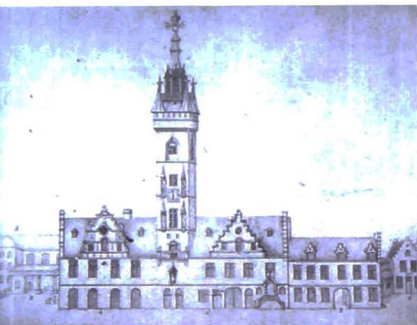
Een volgende aanpassing bestond erin bakstenen voorraadbakken te maken, waarvoor tegen de zuidelijke en westelijke buitenmuur bakstenen muurtjes werden gemetseld.

Dat wateroverlast een probleem was in de kelder blijkt uit de laatste aanpassingen. In de eerste plaats werd de keldervloer opgehoogd. Op de oude vloer werd een laag steriel zand gestrooid, waarop men vervolgens de bakstenen vloer legde. Ook ten oosten van een binnenmuur in de kelderruimte werd een bakstenen vloertje gelegd.

Een tweede aanwijzing voor wateroverlast zijn het afvoergootje en -putje net ten westen van de voormelde binnenmuur. Het gootje bestond uit een diepergelegen rij bakstenen. Het putje was opgebouwd uit een halve rozet van op hun zijkant geplaatste bakstenen met een versmald, bijgekapt binnenuiteinde. Voor de overloop maakte men in de binnenmuur een gat, dat met een ijzeren roostertje werd afgedekt. De afvoer bevond zich onder het bakstenen vloerniveau ten oosten van de binnenmuur.

Op een gegeven moment werd het gebouw uitgebreid met een bijgebouw of een achterkamer. De functie van dit onderdeel, waarvan de achtermuur en twee verschillende vloerniveaus werden blootgelegd, is niet duidelijk. Mogelijk gaat het om een keuken of een dienstvertrek bij de herberg. De oudste aangetroffen vloer bestond uit

Archeologen kijken onder de Markt

Het stadhuis en den Ooievaar in het begin van de 19de eeuw volgens een tekening van Bernard Cnopps.

Oudste vloerniveau met vloerplaten in Doornikse steen en bakstenen voorraadbakken.

Herstellingswerken met baksteen in de vloer. Links het opstapje.

Jongste bakstenen vloerniveau met voorraadbakken.

Binnenmuur in de kelder met de nieuwe bakstenen vloer.

Na het wegnemen van de bakstenen vloer werd de afvoer van het putje zichtbaar.

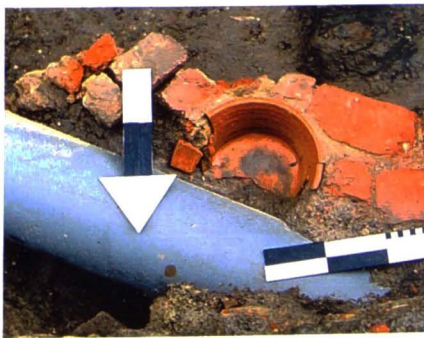
De vloer in visgraatverband.

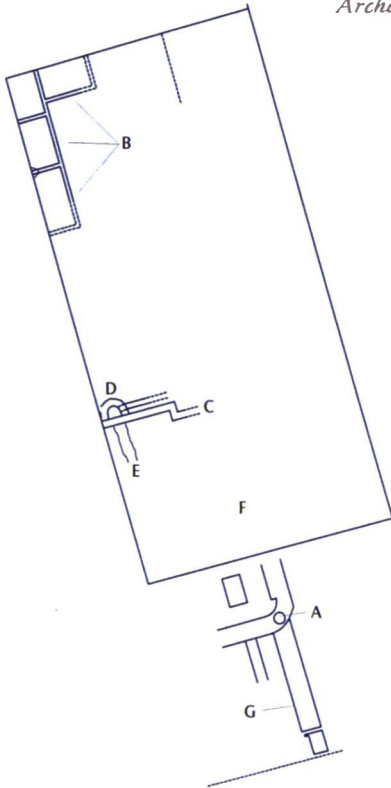
Het afvoerputje met gootje.

Het jongste vloerniveau in rode en zwarte tegels

De veegpot.

Opgravingsplan van de kelder van 'den Ooievaar' met aanduiding van de voorraadbakken (B), de binnenmuur in de kelder (C), het afvoer putje (D), de afvoer onder de vloer (E), de bakstenen vloer (F), de vloer in visgraatverband in de achterbouw (G) en de veegpot (A).

min of meer in visgraatverband gelegde bakstenen. Wegens slijtage werd de vloer vervangen door een tegelvloer. De quasi-vierkante rode en zwarte tegels waren afwisselend geplaatst. Daarbij hoorde een veegpot, ingemetseld in de vloer in een hoek van het vertrek. Een veegpot heeft dezelfde functie als een verzinkputje en dient om water en vuil in samen te vegen om ze daarna gemakkelijk te kunnen verwijderen.

In een volgende fase sloeg men de gewelven van de kelder in en stortte hem vol met puin. Dat correspondeert met de uitbreiding van het toenmalige stadhuis met een oostelijke vleugel in het begin van de 19de eeuw. Om die reden werd een deel van 'den Ooievaar' gesloopt. Een stuk van de Visgracht werd gedempt en ten zuiden van het stadhuis lag vanaf nu een straatje.

21ste eeuw en verder

Het is dan ook duidelijk dat de recente vernieuwing van de Grote Markt maar de voorlopige laatste in een lange rij is. Telkens weer worden het plein en de gebouwen eromheen aangepast aan de noden van de tijd. Zonder twijfel is er maar een stukje van de voorgeschiedenis van de markt onthuld, maar toch voldoende om de grote lijnen van de stadsgeschiedenis deels te herschrijven. Lang niet alle vragen van de historici zijn beantwoord en er zijn een hele reeks nieuwe vragen gerezen, maar dat is eigen aan de archeologie, die de historische vraagstelling verdiept en verbreedt. Overigens is maar een bescheiden deel van het plein en zijn omgeving aan archeologische opgravingen onderworpen. Alleen wat vernield zou worden, is nauwkeurig onderzocht. De rest ligt nog te wachten op toekomstige archeologen, die ongetwijfeld nieuwe en belangrijke inzichten aan onze kennis over het verleden zullen toevoegen.

- (1) Projectarcheoloog, Dendermonde.
- (2) Koen De Grootte, wetenschappelijk attaché.
- (3) Luc Bauters, provinciaal archeoloog.
- (4) Robby Vervoort werd met ingang van 1 september 2002 aangeworven door de stad Dendermonde.
- (5) Jef Van Doninck, Dimitri Beeckman, Joke Delrue en Elvira Knaepen vanaf 16 oktober 2002.
- (6) Raf Trommelmans, Frans De Smet, Pieter D'hooghe, Annie Baelle.
- (7) Marc Van Strydonck, , voerde alle radiokoolstofdateringen uit (Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium).
- (8) IRPA-1367: 1080 +/- 33BP: 68,2% probability: 890AD (19,5%) 920AD, 940AD (48,7%) 1020AD; 95,4% probability: 890AD (95,4%) 1020AD.
- (9) Kristof Haneca voerde het onderzoek uit naar de houtsoorten en de dendrochronologie (jaarringendatering) (Vakgroep Bos- en Waterbeheer van de Universiteit Gent).
- (10) Vergelijk met de graven op het Sint-Pietersplein te Gent, waar men uit dezelfde periode zowel trapeziumvormige graven, maar dan zonder bewaard hout, als antropomorf grafkamers in natuursteen heeft aangetroffen, waarbij de natuursteen tegen de wanden was geplaatst en aan de binnenzijde met een rode pleisterlaag geëffend.
- (11) Alle bevindingen over de menselijke resten stammen van Marit Vandenbruaene, fysisch antropoloog (het Vlaams Instituut voor Onroerend Erfgoed).
- (12) De balken zijn te dateren tussen respectievelijk 1010-1160 (95,4%) en 1020-1170 (95,4%).
- (13) In februari 2005 werden bij verbouwingswerken in een 19e eeuwse woning (Grote Markt 19) de resten van een kelder in natuursteen aangetroffen. De kelder werd in de 15e eeuw omgevormd tot beerput. Mogelijk betreft het hier een relict van één van de eerste stenen gebouwen langs de vroegere oever van de gracht rondom de voorburch.
- (14) Beeckman en Lambrecht, 2007.
- (15) Ook in Gent is dat fenomeen op verscheidene plaatsen vastgesteld, zowel bij de Schelde aan de 'Wijden Aard' (nabij het bisschoppelijk paleis) als bij de Leie (onder de Korenmarkt en de Graslei).

AFVAL EN DE OPENBARE RUIMTE

Anton Ervynck¹ en Luc Muylaert¹

Tijdens de recente opgravingen in het stadscentrum van Dendermonde werd veel organisch materiaal ingezameld, zoals bot, schelpen, hout en andere plantenresten. De grote hoeveelheid dierlijk materiaal was daarbij een belangrijke component. Dat bleek zowel uit het flinke aantal grote knoken die met de hand werden ingezameld als uit de duizenden kleinere botjes die, na het spoelen op zeven met fijne maaswijdtes, uit de grondmonsters tevoorschijn kwamen. De vondsten - momenteel in onderzoek bij het VIOE - tonen al aan dat de open ruimte in de middeleeuwse en latere stad vrijelijk werd gebruikt voor het dumpen van organisch afval van velelei aard. Wat de hygiënische implicaties van deze gewoonte waren, valt op het eerste gezicht moeilijk in te schatten, want daarvoor moeten de opgegraven contexten helemaal bestudeerd zijn. Het is immers voor de interpretatie zeer belangrijk of het gaat om een grote hoeveelheid afval die in één keer werd gestort, dan wel om de heel geleidelijke depositie van kleine hoeveelheden materiaal. In het eerste geval kan de overlast veel groter geweest zijn dan in het tweede. Bovendien moet het onderzoek uitwijzen of we niet met herwerkte vondsten te maken hebben, meer bepaald met ouder archeologisch materiaal dat van elders aangevoerd werd, bijvoorbeeld om bepaalde structuren of depressies in het terrein te dempen. Een overzicht van enkele van de belangrijkste Dendermondse vondstcontexten toont de verschillende interpretatiemogelijkheden.

De gracht rond de markt

Het oudste dierlijke materiaal komt uit de 12de-eeuwse vulling van een gracht die het terrein van de huidige Grote Markt afbakende. De vulling bevat zeker een groot deel consumptieafval, afkomstig van de tafels en uit de keukens van huizen uit de buurt. De talrijke visbotjes vallen op: ze zijn ongeveer voor de helft afkomstig van zoetwatervissen en voor de helft van zeevis. De import van zeevis, en met name van kabeljauw, wijting, kabeljauwachtigen in het algemeen, platvissen en haring, moet in de 12de eeuw dus al een belangrijke rol gespeeld hebben in de voedselvoorziening van de stad, wellicht omdat de vangsten in het nabije zoete water (de Schelde, de Dender) niet meer aan de vraag naar vis konden voldoen. De aangetroffen zoetwatersoorten - paling, baars, snoek, zeelt en een reeks andere karperachtigen - komen ook nu nog in het Scheldebekken voor. Enkel bij de skeletdelen van de steur gaat het om een soort die nu in Vlaanderen is uitgestorven.

De overige etensresten uit de vulling bestaan uit grote aantallen mosselschelpen, botten van gevogelte (vooral kip), en grotere zoogdierknoeken. Bij die laatste zitten vooral beenderen van schaap, varken en rund, de drie voornaamste huisdiersoorten voor de vleesvoorziening van de middeleeuwse bevolking. Opvallend is wel de oververtegenwoordiging van schedelfragmenten van het rund, een verschijnsel dat erop wijst dat er meer in de gracht werd gegooid dan alleen keuken- of tafelresten. De beenhouders namen immers de runderschedels niet mee uit de centrale slachtplaats, omdat er aan dat deel van het skelet weinig nuttig vlees zit. Het is dus evenmin

Fragmenten van runderschedels.

Visresten.

mogelijk dat de consumenten de schedelstukken van bij de beenhouwer mee naar huis namen. Het lijkt veel aannemelijker dat de fragmenten, als slachtafval, afkomstig zijn uit het nabijgelegen vleeshuis.

De gracht rond de markt bevat dus een mengeling van dierlijk afval uit de buurt, en zonder twijfel gebeurde het dumpen op geleidelijke wijze. Dat de dierenresten geen sporen van herwerking vertonen, pleit daarvoor, maar ook dat de vulling voornamelijk uit sediment bestaat met een vrij lage vondstendensiteit. Af en toe moet wat materiaal uit het vleeshuis in het water zijn gegooid, reinigde iemand zijn keukenvloer en dumpte het veegsel in de gracht, en kwam er rondslingerend afval van het marktplein in terecht. Alles samen vormt dat nu een betekenisvol volume maar in de tijd gespreid impliceert dat een heel geleidelijke accumulatie.

De gracht moet in onbruik zijn geraakt in de loop van de 13de eeuw. Toen heeft zich een afdekkend pakket gevormd dat de depressie geheel opvulde. Het grote verschil met de onderliggende grachtvulling is de veel hogere materiaal densiteit. In feite bestaat het afdekkend pakket alleen uit afval, dat in één beweging bij elkaar moet geharkt zijn om de depressie te dempen. Nochtans is de gemengde samenstelling van het dierlijk materiaal dezelfde: huishoudelijk vuil, met gelijke delen zeevis en zoetwatervis, en een aanrijking met slachtafval. Opvallend zijn wel de grote aantallen mosselschelpen.

Afval in de Visgracht

Ook in de Visgracht zijn flink wat dierlijke resten gestort, maar de vondsten vertellen een ander verhaal van afvalverwerking dan de vulling van de gracht rond de markt. Onder in de Visgracht werd een pakket etensresten gevonden uit de 13de-14de eeuw. Het gaat niet om een grote vondstendensiteit, zodat opnieuw kan worden gedacht aan een geleidelijke, soms vrijwillige, soms toevallige depositie van huishoudelijk afval. Dan volgt een hiaat in de stratigrafie want het bovenliggende pakket dateert uit de tweede helft van de 17de eeuw. De 15de-, 16de- en vroeg-17de-eeuwse afzettingen moeten rond het midden van de 17de eeuw zijn geruimd, bij de aanleg van een nieuwe kademuur.

De laag uit de tweede helft van de 17de eeuw bevat naast etensresten ook resten van dieren die op natuurlijke wijze in de context zijn terechtgekomen. De botjes van heel kleine bot, palingen, baarzen, stekelbaarzen en karperachtigen moeten afkomstig zijn van visjes die in de Dender en Schelde vroegtijdig aan hun eind kwamen. De aangetroffen exemplaren zijn in elk geval zo klein dat ze niet voor menselijke consumptie in aanmerking kwamen. Wellicht zijn ooit volledige skeletjes op de rivierbodem terechtgekomen, tussen het afval dat zich daar opstapelde. Bij het

opgraven en spoelen van de zeefstalen is de samenhang van het skeletmateriaal verloren gegaan.

Boven laatstgenoemde pakket vormde zich rond 1700 een nieuwe afval laag, gekenmerkt door grote hoeveelheden oesterschelpen. Dat dit schelpdier te Dendermonde in de middeleeuwse contexten ontbreekt maar frequent wordt in de postmiddeleeuwse, is een patroon dat in alle binnenlandse Vlaamse steden wordt vastgesteld. Pas na de 15de eeuw werden oesters bij ons als een lekkernij beschouwd. Voordien vond men het blijkbaar niet de moeite ze naar het binnenland te verhandelen.

De 'oesterlaag' werd ten slotte in het begin van de 18de eeuw afgedekt door jonger materiaal, met daarbij opnieuw veel botjes van kleine vissen die op natuurlijke wijze aan hun eind zijn gekomen op de rivierbodem. Het gaat om kleine paling, heel veel stekelbaarsjes, baars en karperachtigen. Dat de paling en de stekelbaars in aantal overheersen, heeft wellicht te maken met de slechte kwaliteit van het rivierwater in die tijd. Die twee soorten riviervissen weerstaan immers het best de vervuiling van hun leefmilieu. In deze jongste afzetting komt ook veel skeletmateriaal van spiering voor, een vissoort die vanuit zouter water de rivier optrekt. Dat het in de Visgracht om spieringen zou gaan die een natuurlijke dood zijn gestorven, lijkt weinig aannemelijk aangezien deze soort geen vervuild water verdraagt. Bovendien zijn de aangetroffen spieringbeenderen allemaal afkomstig uit de schedel en gaat het vermoedelijk dus eerder om afval ontstaan bij het bereiden van de vis.

Het stadsbeeld

Het onderzoek van de dierlijke resten uit de Dendermondse opgravingen helpt om het vroegere stadsbeeld te reconstrueren. Eens te meer blijkt dat we niet alleen de pracht en praal van de monumentale gebouwen voor ogen moeten houden, maar ook de minder fraaie kanten van het stedelijk leven: rondslingerend vuil op de markt, een gracht die als vuilniscontainer dienstdeed, een slachthuis met een afvalprobleem, en een rivier die steeds ondieper werd door wat zich op de bodem opstapelde. Gelukkig is er nog de archeologie om dat alles op te ruimen.

(1) Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, Phoenix-gebouw, Koning Albert II-laan 19 bus 5, 1210 Brussel

DE WEDEROPBOUW VAN DE MARKT NA DE EERSTE WERELDOORLOG

Leen Meganck¹ en Evert Vandeweghe²

De oorlogsverwoestingen

"De Duitschers komen...!" Deze kreet - geroepen, gefluisterd - deed in de nazomer 1914 zelfs de dappersten huiveren. De eerste oorlogsweken na de Duitse inval in België (4 augustus 1914) waren buiten proportie gewelddadig. Door de onverwachte weerstand die men in het kleine België ondervond, verliep de doortocht naar Frankrijk voor de Duitse troepen niet zo vlot als verwacht en heerste er een gespannen sfeer onder de manschappen. De Duitse soldaten reageerden nerveus en ongeheel heftig op elke "daad van sabotage". De mythe van de "franc-tireurs", de sluipschutters onder de Belgische burgerbevolking, leidde ertoe dat elk verdwaald schot kon uitmonden in bloedige represailles.

Dendermonde kwam vanaf 4 september in de vuurlinie te liggen. De stad - vanouds een vestingstad - was in de voorgaande weken in alle haast in gereedheid gebracht om de Duitse aanval af te slaan. Ironisch genoeg betekende dit militaire machtsvertoon - dat in realiteit absoluut ontoereikend was - niet haar redding, maar wel de aanleiding tot de zo verregaande verwoesting van de stad. Het Duitse bombardement op die dag was slechts het eerste van negen bombardementen, zowel door Duitse als Belgische troepen, die de stad de volgende dagen zou te verduren krijgen. Op 5 september werd Dendermonde door de Duitse troepen een eerste maal ingenomen en geplunderd. De nog aanwezige burgers kregen twee uur de tijd om de stad te verlaten. Daarna werden de huizen besproeid met benzine en in brand gestoken. Vuurpijlen en granaten werden door de vensters van de verdiepingen gegooid en zorgden ervoor dat het vuur snel en efficiënt om zich heen kon grijpen. Een inferno barstte los, waarbij enkel de gebouwen die door de bezetter van nut werden geacht, gespaard bleven. In de stad bleven slechts een kleine 100 huizen ongehavend, voornamelijk in de volksbuurten. Meer dan 1200 woningen waren totaal verwoest of ingestort, ongeveer 890 woningen waren beschadigd waarvan vele ook onbewoonbaar werden... Van het stadhuis stond enkel nog de gevel recht. De bijjnhofkerk, het arsenaal, het ziekenhuis en de abdij waren afgebrand...

Nu was Dendermonde slechts één van de vele Belgische steden die in de eerste weken na de Duitse inval zwaar gehavend achterbleven. De wreedheden in steden zoals Visé, Mélen, Aarschot, Leuven, Ardenne, Dinant en Tamines, waar niet alleen gebouwen werden platgebrand, maar ook tien- tot honderdtallen weerloze burgers werden geëxecuteerd, stellen de 'louter materiële' schade in Dendermonde in een ander perspectief. Niettemin betekende de verwoesting van het gebouwenbestand een trauma voor de inwoners die hun have en goed vernield zagen, en die de komende jaren (sommigen tot na de Tweede Wereldoorlog) in dikwijls menssonwaardige omstandigheden zouden moeten wachten tot de dagelijkse woonsituatie opnieuw was genormaliseerd.

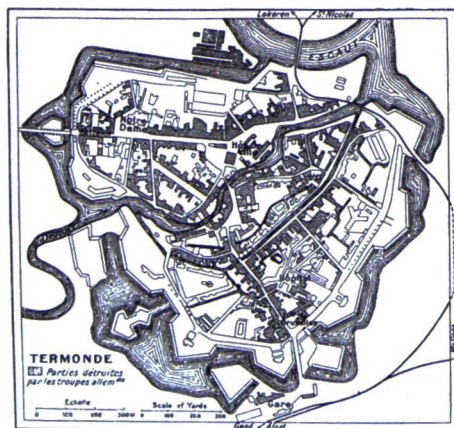

Ruïnes van de huizen naast het Vleeshuis (SAD).

De heropbouw van de stad

Het stadsbestuur slaagde er bovendien niet in om de wederopbouw snel en krachtadig aan te pakken. Zelfs in vergelijking met de wederopbouw van de frontstreek, waar zo goed als geen steen meer op een andere stond, verliep de heropbouw van Dendermonde met jaren vertraging. Reeds in het voorjaar 1915 waren 6500 van de oorspronkelijke 10 250 inwoners teruggekeerd. Zij vonden een onderkomen in enkele voormalige militaire gebouwen, of improviseerden zélf een voorlopige woning tussen de ruïnes. Tijdens de oorlogsjaren zelf was de wederopbouw verwaarloosbaar. Het gemeentebestuur wou nog geen toelatingen toekennen omdat er nog onduidelijkheid bestond over de toekomstige rooilijnplannen, en de Duitse overheid werkte de heropbouw tegen, met uiteindelijk in 1916 een totaal bouwverbod. Maar ook na de oorlog kwam de heropbouw tergend traag op gang. In 1923 werden zelfs houten barakken overgebracht uit de frontstreek, waar ze als voorlopige woning hadden gediend, en opgetrokken in Dendermonde. Sommige zouden tot in de jaren 1980 worden bewoond.

Door de grondige vernielingen werd de stad onder het toezicht gebracht van diverse organisaties van de hogere overheid: de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, de Belgische Vereniging van Steden en Gemeenten, een nieuw opgerichte Commissie voor Heropbouw van Dendermonde, het Ministerie van Landbouw en het Ministerie van Openbare Werken. Op vraag van de Stad

Plattegrond van de verwoestingen, ca. 1920 (SAD).

zélf werd Dendermonde in juli 1919 'geadopteerd' door de staat. Hierdoor droeg de staat alle kosten voor het herstellen van de eigendommen van de gemeente en van de openbare diensten. Door deze adoptie kwam de stad onder het toezicht van de Dienst der Verwoeste Gewesten en de Hoog Koninklijke Commissaris. Er werd een uitgebreid Plaatselijk raadgevend Komiteit van Heropbouw opgericht. Tussen het schepencollege van Dendermonde en al de bovengenoemde organisaties ontsponnen zich langlopende discussies over de vorm die de wederopbouw moest aannemen; iets wat een snelle afwikkeling van het probleem zeker niet ten goede kwam!

Het Denderprobleem

Een belangrijke vertragende factor hierbij was de Dender. Als economische levensader van de stad sinds de middeleeuwen, droeg deze rivier ook een aantal nadelen in zich. Op regelmatige tijdstippen zetten overstromingen grote delen van de stad blank. Bovendien was het bochtige verloop van de rivier in de stad verantwoordelijk voor een beperking op de tonnenmaat en voor vertraging van het scheepsverkeer. Reeds vóór de Eerste Wereldoorlog waren er plannen om de loop van de rivier te verbeteren. De hogere overheid opteerde hierbij voor een omleiding van de rivier buiten het stadscentrum, een optie die door het stadsbestuur van Aalst (de eeuwige concurrent van Dendermonde) werd gesteund. Dendermonde zélf wou de rivier in haar binnenstad behouden, mits haar bedding werd rechtgetrokken. Die laatste optie werd door de oorlogsverwoestingen 'vergemakkelijkt' omdat de ontegeningskosten van de verwoeste huizen plots een stuk lager lagen. Pas in de zomer van 1919 (ruim een jaar na het einde van de oorlog!) won het stadsbestuur het pleit en werd de rechttrekking van de Dender in de stad goedgekeurd. De eerste fase was voltooid in 1922, de tweede fase ving pas aan vanaf 1924. De bebouwing van de percelen die in aanmerking kwamen voor een vernieuwd Dendertracé werd al die tijd tegengehouden om de plannen van het stadsbestuur maximaal kans op slagen te geven.

De vestinggordel

Een tweede vertragende factor waren de gronden van de vestinggordel omheen de stad. Deze bouwwerken hadden reeds in de loop van de 19de eeuw hun militair nut verloren, wat door de snelle inname van de stad in 1914 nogmaals schrijnend was aangetoond. Tegelijk vormde de omwalling, met de nauwe toegangspoorten en loopbruggen, een belemmering voor de economische activiteit in de stad en voor de

uitbreiding van het stadswefsel. Industrie en arbeidershuisvesting bleven in de binnenstad ingeplant en zorgden voor onhygiënische woon- en werkomstandigheden. Of zoals een tijdgenoot het uitdrukte: "evenals jonge juffers die uit pronkzucht in hun keurslijf stikken, zo wordt onze stad uit moedwil in haar ijzeren harnas versmacht". In 1906 was bij Koninklijk Besluit de vestinggordel gedeclasseerd als militair staatsdomein en sindsdien liepen de onderhandelingen tussen de Stad en de Staat over de aankoop van de gronden. Door de hoge prijs die de Staat voor de gronden vroeg, vorderden die onderhandelingen echter moeizaam en werden ze pas in de jaren '30 volledig afgerond.

Daarnaast was nog niet helemaal duidelijk op welke wijze de gronden zouden worden ingericht. Hiervoor bestonden vele - uiteenlopende - plannen, waarbij er steeds een spanning merkbaar was tussen het maximaal benutten van de gronden en het vrijwaren van een deel van de omwalling (poorten, wal, gracht) als historische en landschappelijke getuigenis van het verleden van de stad. Het spreekt voor zich dat de stadsuitbreiding voor een deel bepalend was voor wat in de binnenstad werd gepland, zodat ook deze lang aanslepende discussie de wederopbouw vertraagde. Bovendien probeerde de Stad de nijpende woningnood in het centrum als breekijzer te gebruiken om de aanschaf van de vestinggronden te versnellen...

De Grote Markt als symbool van de stad

Opvallend is wel dat de Stad duidelijk koos voor de wederopbouw van het historische, rijke verleden, en niet prioritair aandacht besteedde aan de arbeidershuisvesting. Dendermonde kende een lange traditie van minderwaardige beluiken. En hoewel reeds in de plannen van de stadsarchitect Alexis Sterck uit 1915 de heropbouw werd aangegrepen om deze zwarte plekken in de stad te saneren, bleef bij de wederopbouw ieder initiatief op dit vlak uit. Het stadsbestuur weigerde zelfs om te investeren in een lokale maatschappij voor goedkope woningen. De slechte situatie van de stadskas werd hierbij als excuus ingeroepen, hoewel er tegelijk geld werd vrijgemaakt voor de prestigieuze heropbouw van de stadskern. Veelzeggend is het feit dat de Stad toestemming vroeg én kreeg van de hogere overheid om het geld voor de wederopbouw van drie arbeidershuizen mee te besteden aan de heropbouw van het Stadhuis! Tien jaar na het einde van de oorlog was de wederopbouw van de Grote Markt afgerond. Dat was vrij snel vergeleken met de rest van Dendermonde. Zo zou de Koningin Astridlaan - dat andere prestigeproject van de Dendermondse wederopbouw - pas eind jaren dertig vaste vorm krijgen. De werkelijke wederopbouw - die een einde moest maken aan de enorme woningnood van de stad - zou pas lang na de Tweede Wereldoorlog zijn definitieve beslag krijgen.

De wederopbouw van de stad werd aangegrepen als dé kans om fouten uit het verleden te verbeteren. Advocaat Oscar Schellekens, geboren en getogen Dendermonenaar en provinciaal verslaggever bij de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, verwoordde het in 1919 als volgt: het herboren Dendermonde moest een esthetisch en praktisch voorkomen hebben, niet afhankelijk van de toevallige smaak van architect, ondernemer of bouwheer, maar op basis van een architecturaal plan.

Reeds in 1915 werd door stadsarchitect Sterck een rooilijnenplan voor de heropbouw van de stad opgemaakt. De vernielingen werden hierbij aangegrepen om de stedenbouwkundige situatie te verbeteren. De hierboven beschreven hertekening van het tracé van de Dender was één van deze verbeteringen. Daarnaast werd van de verwoesting gebruik gemaakt om - waar mogelijk - de wegen te verbreden en zo aan te passen aan wat Schellekens noemt "de behoeften van het altijd koortsachtiger verkeer, de behoeften aan lucht, licht en ruimte in de omgeving der woningen, van de rijkste tot de nederigste".

Hét paradepaardje van de herrijzenis moest de Grote Markt worden. Op deze plek was de stad ontstaan, hier had steeds het economische, sociale en bestuurlijke hart van de stad geklopt. Dit vond zijn weerslag in de historische gebouwen van het voormalige Vleeshuis, het Stadhuis en - niet op de Grote Markt zelf gelegen, maar mede bepalend voor deze stadskern - het Justitiepaleis aan het Justitieplein. Vergelijken met andere straten in Dendermonde bleven de verwoestingen op de Grote Markt relatief beperkt. Relatief, want reeds bij de eerste aanvallen ging het Stadhuis in vlammen op en werden de huizen naast het Vleeshuis doelbewust in brand gestoken (nr. 33-38). Aan de zuidwestkant werden vier huizen volledig vernield door latere artilleriebeschietingen (nr. 24-27). Een meerderheid van de gebouwen aan de Grote Markt bleef echter onbeschadigd.

Over de te volgen heropbouwstrategie voor de Grote Markt bleef lang twijfel bestaan. Traditioneel was de markt een verkeersknooppunt. Door het almaar drukker wordend verkeer rees de vraag of dit zo kon blijven. Daarnaast was er discussie over het al dan niet heropbouwen van de rij verwoeste huizen naast het Vleeshuis. Als alternatief werd de aanleg van een openbaar plein met bomen voor deze plek naar voor geschoven, waardoor een doorzicht naar het achtergelegen Justitiepaleis zou worden gecreëerd. Stadsarchitect Alexis Sterck en de al geciteerde Oscar Schellekens pleitten voor een visueel gesloten marktplein. Zij lagen met dit pleidooi in de lijn van de stedenbouwkundige principes van Camillo Sitte. Deze invloedrijke stedenbouwkundige verzette zich heftig tegen de typische 19de-eeuwse doorbraakstedenbouw, waarbij het gesloten, historische stadscentrum werd 'schoongemaakt', de monumenten ontdaan van hun omliggende bebouwing, en de pleinen opengebrouwen voor de aanleg van verkeerswegen. De huizenrij naast het Vleeshuis werd inderdaad heropgebouwd, waardoor het gesloten karakter van het marktplein werd

behouden. Als toegift naar het moderne verkeer werd wel de uitmonding van enkele straten op de Markt verbreed.

Het "architecturaal plan" voor de wederopbouw waarvan Schellekens sprak, zou echter veel meer moeten omvatten dan enkel stedenbouwkundige ingrepen. Als een feniks uit de as moest de stad verrijzen, fraaier en 'historischer' dan ze ooit was geweest. Op welke manier deze herrijzenis moest worden vormgegeven, werd door het stadsbestuur en andere betrokken overheden nooit expliciet in bouwreglementen of concrete modelplannen uitgedrukt. Dat het stadsbestuur weinig of niets van zijn stilistische voorkeur op papier heeft gezet, impliceert echter niet dat het geen bepaalde visie heeft trachten door te drukken. Het meest doorslaggevende bewijs daarvan is de gebouwde omgeving zelf, en meer specifiek de samenhang en eenheid op de Grote Markt. Die visie van het stadsbestuur kunnen we ook aflezen van een aantal ideaalplannen die men reeds tijdens de Eerste Wereldoorlog liet maken door o.a. de architecten Henry Vaerwyck-Suys en stadsarchitect Sterck. Door deze plannen in 1916 tentoon te stellen in het verwoeste stadhuis, trachtte het bestuur duidelijk om de bevolking te overtuigen van haar visie. De meeste van deze plannen zijn spijtig genoeg verloren gegaan maar hebben waarschijnlijk als inspiratiebron gediend voor de plannen van Pauwels en Dosveld uit 1919. Hierop is duidelijk te zien wat het stadsbestuur beoogde op de Grote Markt: in gotische zin gerestaureerde openbare gebouwen en een aanvullend decor van burgerhuizen in een regionalistisch geïnspireerde architectuur.

Ontwerptekening van De Pauw en Dosveld
voor de reconstructie van de Grote Markt, 1919, plaat III (SAD).

Regionalisme

De term regionalisme kan op heel diverse wijzen worden geïnterpreteerd. Als bouwstijl is het regionalisme net zoals de art nouveau eind 19de eeuw ontstaan als een reactie tegen het formalisme waarnaar de 19de-eeuwse architectuur was geëvolueerd. Aanvankelijk legt men dan ook de nadruk op kenmerken als constructieve eerlijkheid en rationaliteit. Maar net zoals bij de art nouveau gaan sommigen onder het mom van ditzelfde regionalisme steeds meer aandacht krijgen voor puur decoratieve elementen en stilistische details. Men creëert een pastichearchitectuur waarbij praalzucht en individualiteit primeren op eerlijkheid. Dit is ook het geval bij de neo-Brabantse-barokgebouwen die verrijzen op de Grote Markt van Dendermonde. Neo-Brabantse barok is een specifieke regionalistische variant van de neo-Vlaamse renaissance. De term verwijst naar de historische provincie Brabant die veel ruimer is dan de huidige. We treffen deze stijl ook aan in Leuven en Antwerpen.

Eén van de kenmerken van het regionalisme waarin we die nadruk op eerlijkheid wel nog terugvinden, is het materiaalgebruik. Men verzet zich tegen het verhullen van het bouw materiaal waarmee men vooral doelt op de 'Franse' traditie om gevels te bepleisteren. Bij de neo-Brabantse barok gebruikt men rode baksteen gecombineerd met bleke natuursteen voor decoratieve elementen en speklagen. Bijna alle interbellumhuizen op de Grote Markt van Dendermonde vertonen deze kenmerken met uitzondering van nr. 24 dat volledig in natuursteen is uitgevoerd. De reden hiervoor moet waarschijnlijk gezocht worden in het feit dat dit het huis van de burgemeester was en dus een zekere symboolwaarde had. Die voorliefde voor naakte bouwmaterialen heeft ook zijn sporen nagelaten op de huizen die gespaard bleven tijdens de Eerste Wereldoorlog. Eén voor één zijn ook die gevels ontleisterd, een tendens die nog altijd doorgaat, bijvoorbeeld met de ontleistering van het hoekhuis op de Grote Markt nr. 31 enkele jaren geleden. Slechts één huis op de Grote Markt is anno 2004 nog steeds bepleisterd.

Een ander kenmerk waar het regionalisme zich resoluut tegen afzet, is de lijstgevel. Die wordt vervangen door een rijkelijk versierde topgevel. Een typische neo-Brabantse barokgevel in Dendermonde bestaat uit twee of drie voluten en wordt bekroond door een driehoekig of rondboogvormig fronton. Bovenaan bevindt zich een oculus, eronder een rondboogvormig raam, eventueel geflankeerd door twee kleinere, meestal rechthoekige ramen. De enige wederopbouwgevels op de Grote Markt die van deze typologie afwijken zijn de klokgevel van nr. 25 en de twee trapgevels van nr. 36 en 38.

Anachronismen in het historische beeld

Hoezeer men er zich ook tegen afzet, in feite zijn de neo-Brabantse barokwoningen veel meer schatplichtig aan de 19de eeuw dan men op het eerste zicht zou denken. De structuur van de 19de-eeuwse lijstgevels met de nok evenwijdig aan de straat werd gewoon overgenomen. De topgevel is niet meer dan een uitvergroete dakkapel. Een mooi voorbeeld hiervan is de Belgica in de Kerkstraat nr. 24-26, een gebouw dat strikt genomen geen deel uitmaakt van de Grote Markt maar wel een visuele afsluiting vormt van de opening naar de Kerkstraat. Wat de structuur betreft, is het gebouw duidelijk gebaseerd op zijn voorganger uit de 19de eeuw. De topgevel en decoratieve details daarentegen zijn barok.

Ook de indeling van de huizen blijft heel 19de-eeuws met vaak een gang en traphal naast een ensuite van salon, eetkamer en veranda. Dit veruitwendigt zich in de gevel in een smalle deurtravee en een bredere venstertravee. De kleine venstertjes onderaan verlichten het souterrain waar zich meestal de keuken en de vertrekken voor het personeel bevonden.

Een ander anachronistisch kenmerk is het stijlcontrast tussen beneden- en bovenverdieping dat we op de Grote Markt heel duidelijk terugvinden bij nr. 29 (het winkelraam van nr. 24 is een latere verbouwing.) Men stond eigentijdse winkelpuien toe uit economische overwegingen: de historiserende kruisvensters met kleine glas-in-lood onderverdelingen zouden immers te weinig aantrekkelijk zijn als etalage.

De huizen nummers 24 t.e.m. 30.

Een laatste kenmerk van deze gevels dat verschilt van authentieke Brabantse barokgevels is de loggia en/of het balkon, wat typisch is voor de 19de-eeuwse burgerwoning en de traditionele gewoonte van zien en gezien worden. Dat een loggia en balkon in het interbellum nog steeds tekenen van burgerlijke rijkdom waren, bewijzen de belastingen die door de Stad hierop werden geheven.

De verwijzing naar de middeleeuwen, renaissance en barok ligt dus eerder in de detaillering dan in de structuur. In plaats van strakke neoclassicistische lijstgevels gebruikt men topgevels met een overdaad aan decoratieve details zoals voluten, bollen en cartouches. Muuropeningen hebben de vorm van kruiskozijnen onder ontlastingsbogen en ovalen of ronde oculi, eventueel met geblokte omlijsting. Slechts hier en daar zien we een meer persoonlijk detail zoals de barokke voordeur van nr. 25 met waaivormig ingedeeld bovenlicht, de met vrouwenhoofdjes versierde cartouches bij nr. 34 en het draakje bovenaan de topgevel van nr. 24. Dit laatste huis vertoont ook het meest de regionalistische tendens om verticaliteit te benadrukken d.m.v. pijlers en pinakels, in tegenstelling tot de eerder horizontaliserende 19de-eeuwse lijstgevels.

Opvallend moderne elementen worden geweerd in de gevel, hoewel het smeedwerk van nr. 25, 26 en vooral 27 reeds een prille art deco-inslag vertoont. In het interieur worden dergelijke meer moderne elementen veel makkelijker getolereerd zoals bijvoorbeeld te zien is in de traphal van de Belgica (Kerkstraat nr. 24-26).

De Grote Markt als vervalsing van het verleden?

Het was zeker niet de bedoeling de mensen te misleiden en deze gebouwen te presenteren als een authentiek historisch stadsbeeld. Anders zou men ook nooit opvallende jaartalstenen geduld hebben, zoals op de topgevel van nr. 25. Men wou de oorlog niet uitwissen door terug te keren naar een reële historische toestand, maar wél de oorlog herdenken en tegelijk een nieuw ideaalbeeld creëren dat men zocht in een verder verleden. Uit alles spreekt de verzuchting: "Was alles maar weer zoals vroeger".

De huizen refereren ook nauwelijks aan de specifieke gebouwen die er voor de oorlog stonden. Daarvoor hoeft men maar een vooroorlogse foto van de Grote Markt te vergelijken met een naoorlogse. Van de 19de-eeuwse bepleisterde lijstgevels valt na de heropbouw geen spoor meer te bekennen. Ook de afbraak en de vervanging van een niet-beschadigde 19de-eeuwse lijstgevel door een neo-Brabantse-barokgevel in 1935 toont dit misprijzen ten aanzien van het reële verleden. Aan de zuidwestkant van de Grote Markt werd de percellering en de relatieve grootte van de huizen wel overgenomen met nr. 24 als dominerend silhouet. Ook bij de wederopbouw van de huizen naast het Vleeshuis behield men die vooroorlogse perceelsstructuur, maar er werd gesleuteld aan de hoogte van de gebouwen in functie van het geheel. Zo was

De wederopbouw van de markt na de Eerste Wereldoorlog

Tekening "Op den Koornaard"
uit de Maesschalck, 1901.

Oude foto van de huizen
rechts naast het Vleeshuis (SAD).

Actueel uitzicht van het Vleeshuis en de aansluitende huizenrij aan de rechterzijde.

het huis naast het Vleeshuis voor de oorlog hoger dan het Vleeshuis zelf, waardoor dit laatste enigszins in de verdrukking kwam. Bij de heropbouw werd dit vervangen door een beduidend lager exemplaar. De enige barokgevel die zich voor de Eerste Wereldoorlog in de huizenrij bevond, werd vervangen door een trapgevel! Enkel de uiterst rechtse gevel (nr. 38) vertoont enigszins gelijkenissen met zijn voorganger van voor de Eerste Wereldoorlog. Alexis Sterck, de architect van deze huizenrij, zei dat hij de gevels gekozen had uit de verdwenen types van de stad of uit goed gelukte types elders. Heel wat afgebroken gevels en vooral decoratieve details waren gekend dankzij de tekeningen die P.G. De Maesschalk had opgenomen in zijn boek *Oud Dendermonde. Termonde au temps jadis* (1901). Op de Grote Markt nr. 30 bleef één van de enige authentieke Brabantse-barokgevels (uit 1685) bewaard, een typisch Dendermondse volutengevel met bekronend fronton en oculus. Toch is het opvallend dat men niet zozeer letterlijk kopieerde naar historische gebouwen uit de stad, maar wél dat men een nieuw soort type-gevel creëerde op basis van gevels en decoratieve elementen uit het ruime Brabantse barokke verleden.

Waarom regionalisme?

Dat men bij de wederopbouw gebruik maakt van regionalisme heeft weinig of niets te maken met anti-Belgische gevoelens, wel integendeel. Een prestigieuze wederopbouw met regionalistische inslag werd zelfs aangemoedigd door de nationale overheid. Verwoeste cultuurhistorische steden en in het bijzonder monumenten als het stadhuis stonden immers symbool voor het dappere België. Dit nationalisme bleek ook duidelijk uit de naamgeving van een aantal projecten in Dendermonde zoals café 't Vaderland op de Grote Markt nr. 16 - 17 (voorheen Den Duitsch), de feestzaal Belgica en de Koningin Astridlaan.

Ook de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (K.C.M.L.) trachtte de wederopbouw in regionalistische zin te beïnvloeden. De invloed van deze commissie mag echter niet worden overschat. Hoewel de leden Dendermonde als hun belangrijkste casus in Oost-Vlaanderen beschouwden, kloegen ze steen en been dat het stadsbestuur hen nooit raadpleegde. De K.C.M.L. schreef niet echt één bepaalde stijl voor maar drong er vooral op aan dat de stijl regionaal geïnspireerd was en gekozen werd in functie van de plaats: in nieuwe wijken buiten de stad kon eventueel een meer moderne bouwstijl worden gehanteerd maar in de oude stadskern en zeker op de Grote Markt moest men zich aanpassen aan de overgebleven monumenten (zijnde het Vleeshuis en het Stadhuis). Individuele gebouwen moesten de bouwelementen vormen voor een samenhangend straatbeeld en storende elementen dienden ten alle prijze worden vermeden. Bij de aan-

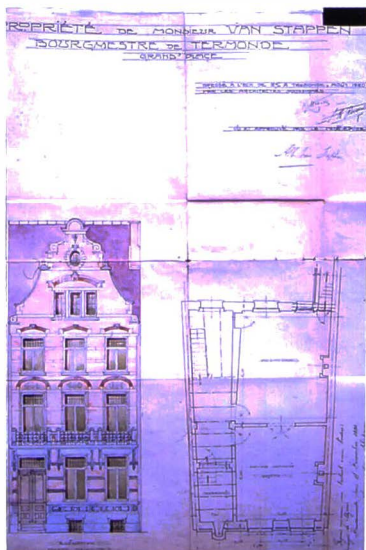
leg van de Koningin Astridlaan bijvoorbeeld vroeg de K.C.M.L. aan het stadsbestuur om geen specifieke stijl op te leggen maar wel een algemene traditionele of gewestelijke stijl zodat het schepencollege bouwaanvragen kon verbieden met platte daken of gekleurde geglazuurde baksteen. Om het specifieke karakter van bepaalde plaatsen te handhaven drong de K.C.M.L. aan op een esthetisch en praktisch architecturaal plan met onderverdeling van de stad in nevenzones en hoofdzones waar men strenger diende toe te kijken op de bouwaanvragen. Het Dendermondse stadsbestuur ging hier blijkbaar niet op in want in 1922 merkte de K.C.M.L. ontgoocheld op dat een dergelijk algemeen plan heel wat fouten had kunnen vermijden: «Ieder heeft nu op eigen initiatief zijn huis herbouwd naar eigen smaak, zonder zich te bekommeren om wat zijn buur gebouwd heeft ».

De rol van het stadsbestuur

Uit bovenstaande opmerkingen van de K.C.M.L. zou men kunnen concluderen dat het stadsbestuur heel wat losser was op architecturaal vlak dan de nationale overheid. Een algemeen architecturaal plan lijkt er nooit te zijn geweest, de bouwreglementen van de stad bevatten nauwelijks esthetische bepalingen en de invloed van lokale raadgevende commissies die private bouwaanvragen moesten beoordelen, bleef beperkt. Toch had de Stad met de reeds aangehaalde tentoonstelling van ideaalplannen voor de wederopbouw van de markt (1916) een soort mentaal kader uitgezet waardoor de latere particuliere ontwerpen werden beïnvloed. Bij de wederopbouw van Dendermonde werd immers veel overgelaten aan het privé-initiatief in tegenstelling tot steden als Leuven of Ieper. Dit impliceert echter niet dat het stadsbestuur zelf niets zou hebben gebouwd. Zo werd de huizenrij naast het Vleeshuis in neo-Brabantse-barok volledig door de Stad uitgevoerd naar de plannen van stadsarchitect Sterck. En de Stad mengde zich ook bij de private bouw van woningen. Bij de aanleg van de Koningin Astridlaan in 1934 bijvoorbeeld eiste het schepencollege dat de voorgevels opgericht werden in Vlaamse gotiek of renaissance. Bovendien werd gestipuleerd dat de gevels wat betreft hun uitzicht door het schepencollege zouden worden nagezien en goedgekeurd ten einde te passen in het algemene kader van de straat. Voor de Grote Markt vonden we dergelijke opmerkingen niet terug maar het is opvallend dat meerdere private bouwaanvragen op de Grote Markt bij de uiteindelijke uitvoering op éénzelfde wijze zijn aangepast. Dit kan wijzen op een inmenging van de stedelijke overheid. Zowel bij nr. 25 als bij nr. 29 werd het huis - in tegenstelling tot op het plan - uitgevoerd met een loggia op de bel-etage onder een balkon en werden de raamopeningen afgerond. Verder werd de gevel van nr. 25 uitgevoerd in bak- en zandsteen in plaats van volledig in natuursteen, zoals het op plan was aangeduid.

De stadsarchitecten Sterck en De Ruddere

De stadsarchitect oefende hierbij ongetwijfeld een niet te verwaarlozen invloed uit. Deze moest niet alleen de bouwaanvragen goedkeuren maar mocht in het interbellum ook privé-woningen ontwerpen in diezelfde stad, wat af en toe leidde tot verwijten van belangenvermenging. Dat dit misschien niet helemaal ten onrechte was, blijkt uit de aanleg van de Koningin Astridlaan waar stadsarchitect Ferdinand De Ruddere niet alleen verantwoordelijk was voor het verkavelingsplan, maar ook voor bijna alle woningen. In hoeverre de stadsarchitect door het stadsbestuur werd gepromoot dan wel verplicht, blijft echter onduidelijk. Het is echter opvallend dat op de Grote Markt de stadsarchitecten Alexis Sterck en zijn opvolger Ferdinand De Ruddere verantwoordelijk waren voor het merendeel van de gebouwen uit het interbellum. Naast het stadhuis, het Vleeshuis en de huizenrij ernaast, ontwierpen ze samen de huizen op nr. 24 en nr. 27 (beiden voor burgemeester Alberic Van Stap-

Bouwtekening van Sterck en De Rudder,
Grote Markt nr. 27 (SAD).

Bouwtekening van Saintenoy,
Grote Markt nr. 25 (SAD).

pen). De Ruddere tekende ook de plannen van de Belgica. Het huis Grote Markt nr. 29 werd dan weer ontworpen door M. De Waepenaert die ook meerdere woningen ontwierp in de Koningin Astridlaan (en dus blijkbaar eveneens de goedkeuring genoot van het stadsbestuur). Het huis op de Grote Markt nr. 25 tenslotte is een ontwerp van Paul Saintenoy die een vooraanstaand lid was van de K.C.M.L. en als dusdanig ook mee het beleid inzake architectuur bepaalde.

Toch is het niet zo dat de visie van de stadsarchitect steeds samenviel met die van het stadsbestuur. Zo verwierp het stadsbestuur in de periode 1929 - 1930 een vijftal modernistische ontwerpen van De Ruddere voor de vismijn op de Vlasmarkt. In plaats daarvan bleef het bestuur aandringen op een decoratieve gevel in neo-Vlaamse-renaissance met veel gebruik van witte steen, bogen en beeldhouwwerken. Met resultaat.

De restauratie van het Stadhuis en het Vleeshuis

Bij de restauratie en heropbouw van het Stadhuis en het Vleeshuis op de Grote Markt lijken stadsarchitect en stadsbestuur wel op één lijn te zitten. Dergelijke gebouwen waren belangrijk voor het regionalisme in Vlaanderen omdat dit niet in hoofdzaak gebaseerd was op rurale woonarchitectuur zoals in de rest van Europa (chalet, cottage,...) maar ook op stedelijke, publieke architectuur zoals stadhuisen en hallen. Dit kan ongetwijfeld in verband worden gebracht met het belang van de steden in de Vlaamse geschiedenis. Ironisch genoeg is het stadhuis van Dendermonde stilistisch een voorbeeld van 14de-eeuwse internationale gotiek waarbij enkel het steengebruik typisch Brabants is.

Na de Eerste Wereldoorlog werden zowel het Stadhuis als het Vleeshuis heel getrouw gerestaureerd naar hun vooroorlogse toestand. Toch waren deze restauraties niet onomstreden en onderwerp van heel wat discussie. De oorzaak hiervan is dat beide gebouwen eind 19de eeuw reeds heel sterk verbouwd waren door de toenmalige stadsarchitect Edouard Bouwens.

Oude foto van het Stadhuis (SAD).

Het actuele Stadhuis, voor de recente heraanleg van de Grote Markt.

Tekening "Belfort met het oud Stadhuis"
uit de Maesschalck, 1901.

Hij vertrok van het middeleeuwse beeld van deze gebouwen en verwijderde alle latere toevoegingen zoals de renaissance volutengevels van het Stadhuis en de monumentale rococotrap voor het Vleeshuis. Bovendien werden beide gebouwen ontleisterd en voegde hij een aantal elementen toe om de gebouwen een meer middeleeuws uitzicht te geven. Het Stadhuis kreeg extra sculptuur, dakpellen, trapgevels en vensteropeningen in de vorm van gedrukte spitsbogen. De sculptuur bood een voorstelling van de lokale machtshebbers en historische figuren zoals de stadspatronen en de heren van het Land van Dendermonde. Het Vleeshuis

werd voorzien van een hele resem dakvensters en dakkapellen met trapgeveltjes.

Tijdens en na de Eerste Wereldoorlog vroeg de K.C.M.L. om een aantal van deze 19de-eeuwse verbouwingen achterwege te laten en andere elementen zoals de rococotrap voor het Vleeshuis terug te plaatsen. In 1919 meldde de commissie dat de trap al dermate beschadigd was dat hij niet meer kon worden heropgebouwd maar men bleef er wel op aandringen dat men de toren zou ontdoen van de 'ezelsoren' waarmee de 19de-eeuwse restauratoren hem hadden aangekleed, doelend op de dakvensters.

Toch koos het stadsbestuur er uiteindelijk voor om beide gebouwen te restaureren naar hun laat 19de-eeuwse neomiddeleeuwse toestand, zonder renaissance en barokaccenten. Sterck en De Ruddere gingen zelfs verder op dit 19de-eeuwse élan en vervingen ook de neoclassicistische achterbouw van het Stadhuis door een neogotische vleugel die aansloot bij de rest van het gebouw en waarin zowel Brugse als Brabantse laatgotiek op eclectische wijze in elkaar waren verwerkt.

Het is interessant om de wederopbouwarchitectuur van de Grote Markt, Vleeshuis en Stadhuis te vergelijken met deze van het nabijgelegen Justitiepaleis. Hun

Huidig uitzicht van het Vleeshuis.

Oude foto van het Vleeshuis met zijn rococotrap (SAG).

vormgeving getuigt toch van een verschil in opvattingen tussen de provinciale en stedelijke overheid. Het neogotische gerechtshof (Pieter Van Kerkhove, 1883) was door de Duitsers volledig verwoest. In 1919 werd architect Valentin Vaerwyck door het provinciebestuur belast met het ontwerp van het nieuwe Justitiepaleis, dat in 1927 werd ingehuldigd. Vaerwyck koos niet voor een historiserend ontwerp, maar wel voor een stijl die moderniteit verzoende met traditie. Het gebouw is opgevat als één groot volume onder een hoog schilddak. Het komt, mede door de hoge toren, zeer massief en ernstig over. Tegelijk 'verzachten' decoratieve elementen de strenge lijnen van het geheel. De strakke lijnvoering en de soberheid van het geheel maken van het Justitiepaleis een duidelijk eigentijds gebouw. Door het streekgebonden materiaalgebruik en door het gebruik van traditionele elementen in de vormgeving paste Vaerwyck het

gebouw toch in in zijn historische omgeving. Ook hier zien we dus een vorm van regionalisme, maar van een geheel andere orde dan wat men in de bebouwing aan de Grote Markt terugvindt.

Vergeelde romantiek of kwalitatieve leefomgeving?

De heropbouw van de Grote Markt was een onderneming die zowel door tijdsgenoten als door latere auteurs soms heel uiteenlopend werd geapprecieerd. Hoe de doorsnee Dendermondenaar er tegenover stond, zullen we waarschijnlijk nooit weten, want hierover zwijgen de bronnen. Vermoedelijk keek hij naar de nieuwe 'oude' gebouwen met een mengeling van trots om de rijkdom ervan, en ergernis om zijn eigen lamentabele woonsituatie.

De modernistische architect Huib Hoste wees er in 1922 op dat de heropgebouwde panden hun jonge leeftijd niet konden loochenen: "Ieder huis is in een andere stijl, heeft zijn eigen breedte, zijn eigen hoogte. Dit terwille van de z.g. historische groei! Maar ze zijn alle met dezelfde baksteen gemetseld, en zullen steeds vertellen dat zij slechts twintigste-eeuwse namaak zijn." Algemeen werd de Belgische wederopbouw in zgn. "vieux-neuf"-stijl door de modernistische architecten

zwaar onder vuur genomen als pastiche en misplaatste romantiek. De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen was dan weer erg tevreden over de uitvoering van de Grote Markt. Zij sprak van een geslaagde wederopbouw met huizen “van een gelijkaardige allure, maar onderling genuanceerd door verschillende detailleringmotieven”. De Commissie zag hierin het bewijs dat een opgelegde stijl niet noodzakelijk uniformiteit veroorzaakte aangezien elke stijl variëteiten bezat in accent en kleur. Ondertussen zijn we bijna een eeuw verder en is de Dendermondse Grote Markt een uniek tijdsdocument geworden dat ons iets vertelt over hoe de stad zichzelf en haar verleden zag en hoe zij zich aan de buitenwereld wou presenteren. Bovendien kan niet ontkend worden dat het samenspel van historische en historiserende gebouwen rond de markt ook aan ons, 21ste-eeuwer, een harmonische en aangename leefomgeving biedt.

De recente bescherming van de markt en omliggende gebouwen als monument (MB 5 januari 2004) is dan ook een terechte bevestiging van de diverse kwaliteiten die deze wederopbouwarchitectuur in zich draagt.

- (1) Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, Phoenix-gebouw, Koning Albert II-laan 19 bus 5, 1210 Brussel.
- (2) Universiteit Gent, Vakgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen.

DE GROTE MARKT NA 2004

Piet Buuse¹

Een nieuw hart voor de stad Dendermonde

In 2003-2004 werd de Grote Markt van Dendermonde heraangelegd. Die herinrichting is 'historisch', want ze veranderde het uitzicht van het stadscentrum in positieve zin, ingrijpend en voorgoed.

Het dossier was niet nieuw. De herinrichting van het belangrijke plein drong zich al jaren op. Al in 1978 was er in de gemeenteraad sprake van de restauratie van het marktplein. De kasseien waren ronduit gevaarlijk, vooral voor ouderen en mensen met een handicap. De voetpaden waren moeilijk begaanbaar en – door de geparkeerde wagens en de ongeordende terrassen – plaatselijk maar ca. 50 cm breed. De versleten rioleringen waterden slecht af en verspreidden onaangename geuren.

Het restauratieontwerp combineerde op een unieke manier de technische vernieuwing van de riolering en ondergrond met de esthetische invulling van het marktplein. De medewerking van de kunstenaars Harold Van de Perre en Walter Brems was hieraan niet vreemd. De werkzaamheden startten in 2003, en sinds juli 2004 beschikt Dendermonde over een prachtig vernieuwd stadshart. Het plein heeft op verschillende vlakken een deugddoende metamorfose ondergaan.

- De harmonische cirkel accentueert nog altijd de warme en unieke schelpvorm van de Markt. Hierdoor komen de historische monumenten (het stadhuis met het belfort, het Vleeshuismuseum) en de statige herenhuisen volledig tot hun recht.
- Door de bescherming van het plein als stadsgezicht was het gebruik van natuursteen (graniet, porfier en arduin) een must. Het oppervlak van de Grote Markt vormt nu een bijzondere stenen- en kleurencombinatie. De licht contrasterende tinten van de steenlagen harmoniseren met de speklagen in de omringende historische gebouwen en zorgen voor een oogstrelend ritmisch spel.
- Het niveauverschil voor de afwatering werd elegant opgelost met een zitmuur in blauwe hardsteen aan de buitenzijde van het plein. Het muurtje accentueert opnieuw de ronde schelpvorm.
- De straatverlichting werd aangepast en de monumentale verlichting volledig vernieuwd. 's Avonds baden de prachtige gebouwen en monumenten op de markt in een feeëriek licht.
- Het hele gebied is bovendien ingericht als zone 30 met veel aandacht voor fietsers en voetgangers. Leefbaarheid en aantrekkelijkheid hebben voorrang, parkeren is verboden. Een comfortabele verharding met een minimum aan drempels verzekert de vlotte toegankelijkheid.
- In overleg met de café-uitbaters werd werk gemaakt van eenvormige en uitgebreide terrassen.
- Het kunstwerk van Peter Rogiers dat in 2005 op de Markt werd geplaatst, verleent het plein een unieke kunstzinnige uitstraling.

De aantrekkingskracht van het heringerichte marktplein maakt van de Grote Markt het levendige, verkeersveilige en toeristische hart van de stad. Rustige genietters vinden er een pleisterplaats op de terrasjes, maar jong en oud kunnen er ook uit de bol gaan tijdens de vele evenementen. Animatie altijd verzekerd. De Grote Markt bewijst het: Dendermonde leeft!

(1) Burgemeester van Dendermonde sinds 2007

BEKNOPTE BIBLIOGRAFIE

BEECKMAN D. en

LAMBRECHT, G. (red.),
De cop doorgespoeld: een 16de-
eeuwse beerputvulling anders beke-
ken, Dendermonde, 2007.

BOVYN, M.,

Ontstaan en ontwikkeling van Den-
dermonde, Groot-Dendermonde, in:
*Gedenkschriften van de Oudheidkundige
Kring van het Land van Dendermonde*
(G.O.K.D.), reeks IV, deel 2,
1976, p. 166-173.

BRUYNINCX, L.,

Dendermonde. Geschiedenis - Gebouwen - Folklore, Dendermonde, 1965.

BUYSE, P.,

*De heerlijkheid van Dendermonde en
haar gerechtelijke organisatie (van haar
oorsprong tot 1355)*, onuitgegeven
licentiaatsverhandeling, Universiteit
Gent, 1980.

DE POTTER, F.

en BROECKAERT J.,

*Geschiedenis van de gemeenten der pro-
vincie Oost-Vlaanderen*, reeks 4. *Arron-
dissement Dendermonde*, 3 delen,
Gent, 1889-1893.

DE MAESSCHALCK, PG.,

*Oud Dendermonde. Termonde au temps
jadis*, Dendermonde, 1901 =
G.O.K.D., Buitengewone uitgave nr.
28, 1987.

DEPANDELAERE, E.,

Het justitiepaleis van Dendermonde,
cindverhandeling Universiteit Gent,
Vakgroep Kunstwetenschappen,
1991.

DE VLAMINCK, A.,

*De stad en de heerlijkheid Dendermon-
de. Geschiedkundige opzoekingen. II.*
*Oorsprong en plaatsbeschrijving van
Dendermonde*, p. 5-102, Staden, 1998,
(heruitgave G.O.K.D.), reeks I, deel 3,
1865-1866).

DE VLAMINCK, A.,

*De stad en de heerlijkheid Dendermon-
de. Geschiedkundige opzoekingen. III.*
*De straten van Dendermonde (tussen
Schelde en Dender)*, p. V-XIV en p. 1-
155, Staden, 1998, (heruitgave
G.O.K.D.), reeks I, deel 3, 1865-
1866).

DE VLAMINCK, A.,

*De stad en de heerlijkheid Dendermon-
de. Geschiedkundige opzoekingen. IV.*
*De Straten van Dendermonde (Over-Den-
der)*, p. 157-351, Staden, 1998, (her-
uitgave G.O.K.D.), reeks I, deel 4,
1866-1867).

DE VLAMINCK, A.,

*De stad en de heerlijkheid Dendermon-
de. Geschiedkundige opzoekingen. V.*
Opkomst des Lands van Dendermonde,
p. 53-142, Staden, 1998, (heruitgave
G.O.K.D.), reeks II, deel 1, 1868).

DE VLAMINCK, A.,

*De stad en de heerlijkheid Dendermon-
de. Geschiedkundige opzoekingen. VII.*
*Geschiedenis der Heeren van Dender-
monde*, p. 63-222, Staden, 1998, (her-
uitgave G.O.K.D.), reeks II, deel 3,
1873-1879).

DHANENS, E.,

*Inventaris van het kunstpatrimonium
van Oost-Vlaanderen. IV Dendermonde*,
Gent, 1961.

LINDEMANS, J.,

Het oude Land van Dendermonde,
in: G.O.K.D., reeks III, deel 1, 1938-
1946, p. 14-28.

PEE, L.,

Geschiedenis van de abdij van Zwij-
veke, in: STROOBANTS, A. en
PEE, L., *De Abdij van Zwijveke
Vanaf haar ontstaan tot haar restauratie
1223 - 1981*, Dendermonde, 1981, p.
7-30.

PODEVIJN, R.,

Het ontstaan van Dendermonde, in:
G.O.K.D., reeks III, deel 1, 1938-
1946, p. 45-53.

SHELLEKENS, O.,

*L'Aménagement des villes. Termonde
renaissance*, Gent, 1919.

SMETS, M.

en VERBRUGGEN, K.,

De wederopbouw van Dendermonde
als constructie van een artificieel
decor, in: *Monumenten en Landschap-
pen*, jg. 2, 1983, nr. 5, p. 10-19.

SMETS, M. (ed.),

*Resurgam. De Belgische wederopbouw
na 1914*, Brussel, 1985.

VANDEWEGHE, E.,

Ferdinand De Rudder (1891-1960),
*stadsarchitect van Dendermonde: stifi-
tische duizendpoot of evenwichtskunste-
naar*, onuitgegeven cindverhandeling
Universiteit Gent, Vakgroep Kunst-
wetenschappen, 2004.

VAN DOORSELAER, A.,

*De Merovingische begraafplaats te
Sint-Gillis-bij-Dendermonde*, =
G.O.K.D., Buitengewone uitgave nr.
17, Dendermonde, 1958.

VAN SCHAFTINGHE, J.,

Naer de groete armoede ende de ong-
heretschepe; dendermonde 1377-
1405 volgens de stadsrekeningen, in:
G.O.K.D., Vierde reeks, dl. 17, 1998,
p. 106-138.

VERBESSELT, J.,

Het ontstaan en de ontwikkeling van
de parochie Dendermonde, in:
G.O.K.D., reeks III, deel 4, 1951-55,
p. 33-74.

VERBRUGGEN, K.,

*De wederopbouw van Dendermonde na
1914*, onuitgegeven cindverhandeling
KULeuven, afdeling Architectuur,
1981.

